Josip Kljajić

VOJNOKRAJIŠKI ČARDACI U SLAVONSKO-SRIJEMSKOM POSAVLJU U 18. I 19. STOLJEĆU

- IZVORNI ZNANSTVENI RAD -

Ovaj rad bavi se čardacima - fortifikacijskim objektima koji su izgrađeni tijekom 18. i 19. stoljeća u vojnokrajiškom području istočne Hrvatske (slavonsko-srijemskom Posavlju). Slavonsko-srijemsko Posavlje je tijekom 18. i 19. stoljeća, kao pogranično područje ali i zbog geografski dobro otvorena područja u smjeru istok - zapad imalo je iznimno političko i vojnostrategijsko značenje. U habsburško-osmanskom graničnom području rijeka Sava imala je funkciju političke granice i zbog toga je bila zaštićena fortifikacijskim sustavom (tvrđava, čardaka i karaula). Habsburški vojni stratezi počeli su je utvrđivati ("minimalistički") još prije Karlovačkog mira 1699. Utvrđivanje granice čardacima počelo je na ovom području odmah nakon mira u Srijemskim Karlovcima, a kulminaciju je doseglo u drugoj polovici 18. st. Čardaci su u Posavlju postojali samo na lijevoj, habsburškoj strani obale rijeke Save, a na desnoj su obali Save Osmanlije gradili pogranične objekte poznatije kao "karaule". Istraživanje povijesnog i tipološkog razvoja tih malih fortifikacijskih objekata provedeno je pomoću geografskih karata, nacrta, ilustracija, pisane arhivske građe i relevantne literature. Na temelju tih izvora autor je sastavio i popisne tablice čardaka, a uz pomoć rječnika etimološki je pojasnio značenje riječi čardak i karaula.

1. Izvori i literatura o slavonsko-srijmskim krajiškim čardacima u 18. i 19. st.

Kartografskih radova na kojima su zabilježeni slavonsko-srijemski posavski čardaci (iz 18. i 19. st) nema mnogo. Najviše ih je sačuvanih iz druge polovice 18. stoljeća. Kartografska dokumentacija rađena je različitim tehnikama, a njezina kvaliteta ovisila je o mogućnostima kartiranja na terenu, sposobnostima izvođača ovih dokumenata i njihovoj namjeni. Većina korištenih karata izrađena je vrlo precizno, s detaljnim opisima i legendama koje nam pružaju važne informacije o čardacima. Njihova je vrijednost danas još veća jer su brojni elementi toga sadržaja tijekom vremena oštećeni, nestali, srušeni, spaljeni ili na neki drugi način uništeni.

Karte koje smo rabili za ubiciranje i popis slavonsko-srijemskih krajiških čardaka važan su izvor i za brojna druga istraživanja (povijesna, zemljopisna, kartografska, lingvistička, statistička, vojna, toponomastička i dr.).[1] To je kartografsko gradivo od velike koristi za prouča-

[1] Mirela Slukan, *Kartografski izvori za povijest Triplex Confiniuma* (Zagreb, 1999.). Ova je knjiga primjer takva istraživanja kartografskog gradiva u nas. Autorica je iskoristila kartografske izvore za interpretaciju odnosa na podru-

vanje prirodnih i društveno-gospodarskih promjena u slavonsko-srijemskom Posavlju u 18. i 19. st. Većina pregledanih karata iz 18. stoljeća iznimna su umjetnička ostvarenja kojima su kartografi, slikari i graveri dali svoj osobni pečat. Pojedinačne karte uvezivane su u knjige pa su tako nastajali atlasi - zbirke karata koje su se očuvale do danas.

U dosadašnjoj vojnokrajiškoj literaturi čardaci se najčešće spominju usputno. O slavonsko-srijemskim posavskim čardacima u 18. i 19. stoljeću do danas je napisan tek jedan pregledni članak.[2] U njemu su, uz pomoć osnovne vojnokrajiške literature, obrađene i četiri karte.[3] Za pisanje ovog rada rabljeno je više od četrdeset karata te puno širi spektar arhivske građe i relevantne literature.[4] U popisnim tablicama nazive čardaka preveli smo na hrvatski jezik, a najčešći njemački grafijski nazivi čardaka (s izvornih karata) popisani su u bilješkama. Tamo gdje je bilo poteškoća u razrješavanju grafije ili ubiciranju pojedinih čardaka stavljena je zvjezdica. Ubicirani su i popisani uglavnom svi slavonsko-srijemski čardaci iz 18. i 19. st. Provjeru ovih podataka i usporedbu na terenu dodatno mogu upotpuniti toponomastičari i dijalektolozi. Poznavatelji toponomastičke građe i oni u lokalnim sredinama naći će, zasigurno, određene propuste, slaba mjesta i pogreške. One su nastale zbog iscrpljenosti, neobaviještenosti ili slučajnog previda.

I krajiški časnici koji su izvodili terenska topografska skiciranja slavonsko-srijemskog Posavlja obavljali su taj posao uz brojne poteškoće. Topografski stručnjaci većinom su bili stranci (Nijemci, Austrijanci, Fancuzi, Talijani i dr.). Budući da nisu poznavali hrvatski jezik, teško su se sporazumjevali s domaćim stanovništvom, a bez njihove pomoći nemoguće je bilo obaviti kartografske radove na terenu. Prvim kartografima osnovne obavijesti o mjesnoj toponimiji posredovali su najčešće nepismeni mještani okolnih sela i zaselaka. Zbog nekodificiranog pravopisnog oblika hrvatskog jezika i pismeni nisu u nekim slučajevima previše koristili u ovome poslu. Budući da nisu znali kako zapisati određene oblike, krajiški su topografi pri registraciji naših geografskih imena (čardaka, sela, rijeka, šuma, bara, livada, potoka i dr.) birali vlastita rješenja.

Budući da su najčešće rabili njemačku grafiju koja nema znakove za hrvatske suglasnike i neke njihove grupe lj, nj, dž, ž, š, đ, c, č, ć, imali su velikih poteškoća s hrvatskom grafijom. Snalazili su se na različite načine. Umjesto naših grafijskih znakova rabili su: ch-ć, dj=ć, tz-c, zz=c, z=c, cz=c, cz=č, cs=č, ch=č, tz-č, sch=š, ss=š, s=š, st-š, ny=nj, ni=nj, x=ž, li=lj i dr. Griješili su i u bilježenju imena čardaka po sluhu: "Vertikur/Vrguzovci", "Varosechxa/Varoški", "Stuschiatz/Stučjak", "Spillie/Špilja", "Zviperna/Ciperna i dr. Poteškoća su imali i u pisanju slova sličnih po izgovoru. Umjesto slova g pisali su slovo k (Gabrag/Grabarak, Zergna/Crkva),

---

čju južne Hrvatske, gdje su se u 18. st. sustjecale državne granice Habsburške Monarhije, Mletačke Republike i Osmanskog Carstva. Na novi je način istražila i interpretirala odnose tadašnjih imperijalnih sila prema tome hrvatskom području. Posebno je interesantno poglavlje: "Mikro i ekohistorija tromeđe u kartografskim izvorima", gdje su obrađeni međugranični ugovori, sporovi i pretenzije na području tromeđe, utjecaj granice i vojnokrajiškog sustava na transhumana kretanja, transformacija prirodnog krajolika tromeđe, dominantni tipovi kulturnog krajolika i struktura naselja, poštansko-sanitarni kordon i ekohistorijski aspekt toponomastike.

[2] Marko Babić. "Krajiški čardaci", *Županjski zbornik,* 7. (Županja, 1981.), 104-115. Autor ovog članka jedan je od boljih poznavatelja prošlosti bosanske i slavonske Posavine.

[3] Babić, "Krajiški čardaci", 109-113. 1. Gustav Bodenstein. "Povijest naselja u Posavini god. 1718-1739". *Glasnik zemaljskog muzeja u Sarajevu,* XIX. (Sarajevo, 1907.). "Carta von dem Theil Bosnien... 1718"; 2, Hrvatski državni arhiv Zagreb. Kartografska zbirka, A II. 29. "Carte Orginale et particuliere de la Bosnie dans son entier la premiere donee au public... 1738"; 3, Hrvatski državni arhiv Zagreb. Kartografska zbirka, D XIV. 5. "Mappa geographica novissima Regni Hungariae... congesta et correcta 1769"; 4, Hrvatski državni arhiv Zagreb. Kartografska zbirka, B I. 40. "Plan des Gr(nzzuges von Slavonien und Syrmien mit der Tyrkey in 23 Bl(ttern. Na prvoj karti s čardacima od Jasenovca do Rače Babić je zabilježio 26 čardaka i 4 veća naselja, na drugoj 36 čardaka, a na trećoj i četvrtoj od Jasenovca do Zemuna po 100 čardaka.

[4] Ovaj rad napisan je na temelju istraživanja u bečkim i zagrebačkim arhivima i knjižnicama: Austrijskoj nacionalnoj knjižnici, Dražavnom i Ratnom arhivu te Hrvatskom državnom arhivu i Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici. Signature pregledanih karata i planova čardaka navedene su u tekstu i bilješkama.

umjesto slova b slovo p (Brud/Prud) i dr. Pogreške su ponavljali i kompilatori tih karata kao i oni koji su s njih preuzimali zapisane nazive čardaka. Budući da se pažnja nije pridavala odgovarajućem ubiciranju i ispravnom prijevodu naziva čardaka, ta se kriva grafijska rješenja s karata pogrešno bilježe i u pisanom arhivskom gradivu.[5] Razlike i netočnosti u pisanju imena čardaka nastajale su tijekom kartografiranja na terenu zbog slabe kadrovske ekipiranosti, preuzimanja već načinjenih pogrešaka, neznanja, nerazumijevanja i sl.

2. Etimološko značenje, povijesni razvoj i funkcija čardaka

S pograničnim postajama (tipa čardaka) narodi jugoistočne Europe susreli su se za osmanskih ratova i za vrijeme osmanske vlasti na Balkanskom poluotoku.[6] Riječ čardak (*cherdak, chardakhaus, straža, stražbenica, casa palis, specula, tabulatum*) balkanski je turcizam (perzijsko-arapskog podrijetla) koji su u europsku fortifikacijsku terminologiju uveli isto tako pod različitim nazivima talijanski, njemački i francuski graditelji (*Chardaque, Wachthaus, Wachtposten, Wachtchardaken, Cordonswachthütte, Wachthäser, Csardaken, Tschardaken, Wachtchardaken).*[7] U hrvatskom jeziku riječ čardak poprimila je nekoliko značenja: vojno izriču hrvatske riječi: stražbenica, stražarnica, straža i "potajnica", a u širem značenju čardak može biti i zgrada drvena ili zidana na stupovima s izbočenim gornjim katom, gostinjska soba na katu u kući orijentalne gradnje, spremište za kukuruz, kukuruzana, kula, stražara na stupovima, promatračnica.[8]

Za zaštitu graničnog područja Osmanlije su, uz čardake, koristili (gradili) još jednu vrstu fortifikacijskih objekata - tzv. "karaule".[9] U odnosu na čardake karaule su bile veće, snažnije i prostranije građevine. Razmještalo ih se na većem rastojanju i opremalo brojnijom posadom.

Strategijsku važnost pograničnih fortifikacijskih objekata (čardaka) vrlo brzo uočili su predstavnici hrvatskog plemstva i vojni stratezi koji su organizirali obranu hrvatskih zemalja od Drave do Jadrana. Čardaci ili straže službeno su uvedeni 1558 u sustav hrvatske pogranične obrane na području između Kupe, Save i Une.[10] Osim u Hrvatskoj, čardake se gradilo po Kranjskoj, Štajerskoj, Koruškoj i Ugarskoj na granici prema Osmanskom Carstvu. Na hrvatskom području fortifikacijsko ustrojavanje granice s pomoću čardaka bilo je isprva povjereno Frankopanima u Tršcu i Brinju te Ivanu Kobasiću na gornjoj Uni i Nikoli Zrinskom na donjoj Uni.[11] Ti visoki časnici postavili su stalne straže i čardake na putove kojima su osmanske vojske ulazile na krajiško područje i na druge važne strategijske točke uzduž branjene

[5] Takvih je primjera više pa smo odlučili navesti samo neke: Ive Mažuran, *Izvještaj Caraffine komisije o uređenju Slavonije i Srijema nakon osmanske vladavine 1698. i 1702* (Osijek, 1989), 38. Kaoci/Kobaš, Beg/Rupa; Bodenstein, "Povijest naselja u Posavini", 190-191. Luniane/Lufinja, Mare-Sopor/Mali Strug i Babić, "Krajiški čardaci", 111. Ronovacz/Jaranovača, Stucsiaki/Stučjak i dr.

[6] Usporedi (bug. *čardak, čerdak,* mak. *čardak,* rum. *ce(a)rdac,* ngrč. tsardaki i dr.). U turski jezik riječ čardak ušla je kao posuđenica iz perzijskog *čārtāq*: otvoren balkon s četiri potpornja (za čār "četiri"; tāq "svod, luk u graditeljstvu"). Alemko Gluhak, *Hrvatski etimologijski rječnik* (Zagreb, 1993), 172.

[7] Milan Kruhek, *Krajiške utvrde hrvatskog kraljevstva* (Zagreb, 1995.), 36; Ana Deanović, "Glosar naziva u upotrebi srednjovjekovnog i renesansnog vojnog graditeljstva u Hrvatskoj." *JAZU,* 381. (Zagreb, 1978.), 36 i 41.

[8] Bratoljub Klaić, *Rječnik stranih riječi* (Zagreb, 1982.), 243; Vladimir Anić, *Rječnik hrvatskog jezika* (Zagreb, 1998.), 116; Babić, "Krajiški čardaci", 114; Petar Skok, "Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika." JAZU, 1., (Zagreb, 1971.), 296; *Vojna enciklopedija,* 2. (Beograd, 1971.), 235; *Kronika franjevačkog samostana u Brodu na Savi* (prev. i trans. Josip Barbarić), I. (Slavonski Brod, 1995.), 348. i III. (Slavonski Brod, 1998.), 483.

[9] Babić, "Krajiški čardaci", 107. **Karaula,** tur. stražarnica, pazikula, zgrada u kojoj borave vojnici, obično na graničnim prijelazima ili na mjestima gdje se nadzire veće područje. Anić, *Rječnik hrvatskog jezika,* 393; Klaić, *Rječnik stranih riječi,* 665. Nekoliko karaula ucrtano je i na kartama "Jozefinskih katastrskih izmjera" u listovima Petrovaradinske pukovnije 31, 37 i u 22. listu Brodske pukovnije.

[10] Kruhek, *Krajiške utvrde,* 37. To je odlučeno na Saboru hrvatskog plemstva u Steničnjaku.

[11] Stjepan Pavičić, *Hrvatska enciklopedija,* 4. (Zagreb, 1942.), 196.

granične crte (uz prometnice, na prijelazima rijeka, na uzvišenjima, na ocjeditim gredama u poplavnom području, uz veća naselja, na važnim prometnim raskrižjima i sl.) (sl.10.).

Prve čardake gradilo se u četvrtastom obliku drvenim materijalom i postavljalo na četiri ili više (6-8) debljih stupova. Stupove čardaka postavljalo se na visinu od oko 3 m iznad okolnog zemljišta, da bi se s njih moglo bolje motriti, zaštiti od poplave i uspješnije braniti u slučaju iznenadnog napada, (sl. 3, 4, 5, 6). Ovako uzdignuti čardaci bili su spojeni sa zemljom pokretnim ljestvama, koje su se, ako je bilo potrebno uvlačile u čardak. U funkciji čardaka znalo se rabiti i ostatke srušenih kula, crkava ili utvrda.[12]

Iako vrlo požrtvovna, posada čardaka se zbog malobrojnosti (6-12 stražara) rijetko kad upuštala u otvorene sukobe s neprijateljem. Najčešće je pribjegavala davanju uzbune. S vremenom su ustanovljene tri vrste znakova (jedan svjetlosni i dva zvučna): signal vatrom, pucanjem i zvonjavom na crkvama. Svjetlosni signali korišteni su uglavnom tijekom noći, a zvučni kombinirano (danju i noću). Svjetlosni signali odašiljani su vatrom: paljenjem vituljače (njem. Kreidfeuer) (sl. 6 i 19), tako da se vatra nadaleko vidjela, signal pucanjem (Kreidschuss) davalo se u određenom obliku puškom, pištoljem i mužarom, a signal zvonima prenošen je zvonjenjem po okolnim crkvama (Glockenschlag).[13] Ustrojba čardaka sastojala se u tome da su svaki od tih načina uzbune prihvaćali određenim redoslijedom susjedni čardaci te se skupljala vojska na obranu i opominjalo stanovništvo na oprez. Osim svjetlosnim i zvučnim signalima, veza među čardacima održavana je ophodnjom stražara te osobnim prijenosom vijesti konjima ili plovilima. Takva obavještajna služba uvedena je u Vojnoj krajini već u prvim godinama njezina postanka.

S vremenom ona je još bolje uređena te je dobila i stalan pravilnik. Tada je točno određeno u kojem će se obliku davati vatra vituljačom, koliko će se pucanja odapinjati, kako će se zvoniti u zvona, koji će čardaci u daljnoj unutrašnjosti smjeti te obavještajne znakove širiti dalje i dokuda. Oblik pucanja bio je već u prvo vrijeme određen tako da se najprije pucalo uzastopce jedanaest puta, a zatim poslije kraće stanke još tri puta, zvona po crkvama zvonila su u stranu, što se u Vojnoj krajini zvalo na "šturmu" ili na "uzbunu".[14] Prema pravilniku daljnje su širenje obavijesti iz čardaka u unutrašnjost smjele vršiti samo središnje stanice, bataljunske ili pukovnijske.

Nakon što su čardaci ispunili zadaću već u ratovanju u 16. i 17. st., dobili su mjesto i u ustrojstvu nove, Slavonske vojne krajine, koje je provedeno nakon Karlovačkog mira 1699., kada se granica pružila prema Uni i uza Savu najprije do Rače, a kasnije sve do Zemuna (danas oba mjesta u SRJ).[15] Tada su na toj dugoj (tzv. „mokroj", vodenoj, za razliku od "suhe" kopnene) državnoj međi podignuti mnogobrojni čardaci po stanovitom redu i u određenim razmacima.

[12] Kruhek, *Krajiške utvrde*, 36.

[13] Pavičić, *Hrvatska enciklopedija*, 196. Vituljačom su zvane duge drvene motke na koje se pri vrhu vezivalo kupove suhe slame ili sijena. Te se kupove na vituljači, u slučaju opasnosti, potpaljivalo vatrom.

[14] Pavičić, *Hrvatska enciklopedija*, 197.

[15] Srijemski se dio istočne Hrvatske prvi put našao u susjednoj državi nakon Drugog svjetskog rata poslije teritorijalnog razgraničenja federalnih jedinica (republika) u Titovoj Jugoslaviji. Tada je granica istočne Hrvatske skrojena više "politički", a manje prirodno, etnički ili povijesno (bila je to više upravna podjela, a manje stvarna granica). Međutim, nakon raspada SFRJ 1992. to razgraničenje iz 1945/46., međunarodna zajednica priznala je kao granicu između država nasljednica Republike Hrvatske i SR Jugoslavije. Danas kopnena granica Republike Hrvatske prema SR Jugoslaviji ide s Dunava (od Iloka) preko Ljube i Molovina do Tovarnika, zatim se spušta blizu Apševaca i Ilinaca do Studve gdje zakreće prema istoku i približava se Moroviću, odakle se vraća do Strošinaca i kod Račinovaca izbija na Savu. O problematici razgraničenja Hrvatske s istočnim susjedima preporučuje se literatura: Marina Štambuk - Škalić, "Hrvatska istočna granica u dokumentima 1945.-1947." *Fontes,* 1. (Zagreb, 1995.); Mladen Klemenčić, "Razgraničenje Hrvatske i Srbije u Jugoslaviji." *Zbornik Slavonija Srijem, Baranja, Bačka* (Zagreb, 1993.); Dragutin Pavličević, "Hrvatske granice u Podunavlju". *Zbornik Slavonija Srijem, Baranja, Bačka* (Zagreb, 1993.); Milan Kruhek i Augustin Pavlović, "Granice Republike Hrvatske u svjetlu Karlovačkog (1699.) i Požarevačkog (1718.) mira." *Croatica Christiana periodica,* 15. (Zagreb, 1991.); Josip Kolanović, Josip Barbarić, Jozo Ivanović, "Društveno-pravni položaj Slavonije i Srijema". *Fontes,* 1. (Zagreb, 1995.); Ivan Jelić, "Povijesni aspekti nastanka granice između Repu-

Čardaci u slavonsko-srijemskom Posavlju bili su početkom 18. stoljeća međusobno udaljeni između jedan do tri sata. Nakon ustroja pukovnija sredinom 18. st. granično je područje osigurano gustom mrežom čardaka, a međusobna udaljenost smanjena je na otprilike pola sata hoda. Prvi čardaci ucrtani na karti graničnog područja 1699. stekli su i svoja imena, najprije po najbližem selu, a kasnije po nekom znatnijem prirodnom obilježju (po karakterističnim pojavama ili objektima iz njihove neposredne blizine). Neki su slavonsko-srijemski čardaci dobili imena po toponimima sa suprotne, bosanske ili srpske strane (osmanske) granice.[16] Broj i raspored čardaka mijenjao se zbog dotrajalosti konstrukcije čardaka, zbog poplava ili drugih razloga (boljeg strategijskog položaja ili zbog nastanka riječnog pruda koji je omogućavao lake prijelaze).

Slavonsko-srijemska posavska "čardaklijska" sela najčešće su bila okružena šumom i močvarnim zemljištem. Od poplava Save i njezinih brojnih pritoka (za proljetnih i jesenskih mjeseci) bila su zaštićena samo sela i čardaci smješteni na povišenim gredama. Porast vodostaja Save redovito je uzrokovao poplave u nizu tih sela, naselja i čardaka, a koje bi trajale do dva tjedna. Čamci i druga plovila bili su tada jedino prijevozno sredstvo koje je omogućavalo preživljavanje i obavljanje vojno-organizacijskih poslova u skladu s tom elementarnom nepogodom. U slavonsko-srijemskom Posavlju svaki je krajiški čardak, zbog opasnosti od poplave, morao biti opremljen "korabom"[17] (čamcem), kojom bi se posada mogla spasiti pred iznenadnim naletom vodene stihije te kukom (Dopellhaken) za razbijanje leda i naplavina drveća, granja i drugih riječnih nanosa.[18]

Demografski razvoj u Slavonskoj vojnoj krajini obilježen je do sredine 18. stoljeća valom migracija i dinamičkim porastom krajiškog stanovništva. Dakako, s tim u vezi rastao je i broj novih krajiških sela i čardaka osnovanih po unaprijed zadanom planu. Nove kuće, čardake i sela moralo se uklapati u zacrtanu liniju. Osnivanje novih sela završeno je do sredine 18. stoljeća, a čardake se moderniziralo i nadalje, ovisno o sigurnosnim potrebama, sve do tridesetih godina 19. st. Po propisanom vojnom ustroju slavonsko-posavski krajišnici morali su pri podizanju novih sela nizati ih uz ceste jednoredno ili dvoredno, zemljišne su posjede oblikovali u posjede okupljenog tipa smještene tik iza samih kuća, a nikako raštrkane po okolici. Crkvu, časničke stanove i krčmu smještalo se u središte sela. Na krajevima dvorednih sela postavljalo se po dva, a u jednorednim selima po jedan čardak na svakom kraju. Na zidanim temeljima, kuće se gradilo drvetom i nanosom ilovače. Svi časnički stanovi i drugi vojni objekti po satnijma građeni su prema nacrtima poručnika Grubera (potvrđenim 1773. od strane Dvorskog ratnog vijeća).[19] Vojne stanove gradili su domaći majstori uz pripomoć graničara, a za svaki objekat radi lokacije (uz prilog nacrta i proračuna), prethodno se pribavljala dozvola od mjerodavnih vojnih vlasti.

Čardaci nisu građeni samo u slavonsko-srijemskom posavskom seoskom krajoliku nego i u blizini većih vojnokrajiških naselja (varoš - tako se tada nazivalo veće mjesto ili grad) Županje, Stare Gradiške, Mitrovice, Rače, Zemuna i Broda na Savi. U neposrednoj blizini stare brodske utvrde Malog Šanca nalazio se "varoški, odnosno mrsunjski čardak (sl. 13.) Taj je čar-

blike Hrvatske i Srbije." *Zbornik Slavonija Srijem, Baranja, Bačka* (Zagreb, 1993.); Ljubo Boban, *Hrvatske granice 1918.-1991.* (Zagreb, 1992.); Anto Sekulić, *Hrvatski srijemski mjestopisi.* (Zagreb, 1997.); Ive Mažuran, "Prostorna i strateška važnost sjeveroistočne Hrvatske." *Hrvatska - povijest sjeveroistočnog područja* (Osijek, 1994.).

[16] U Petrovaradinskoj pukovniji: Šabački 34 sekcija; u Brodskoj: Brčko 28 sekcija, Vidovica 25 sekcija, Ugljara, Vučjak, Prud 22 sekcija, Bosna 19 sekcija, Brusnica, Kadar 18. sekcija, Koraće, Liešće, Kamen 14 sekcija, Ukrina 13 sekcija.

[17] Mirko Valentić, "Bitne odrednice razvoja sanitarnog kordona u Hrvatsko-slavonskoj vojnoj krajini", Zbornik: *Sanitarni kordon nekad i danas* (Zagreb, 1978.), 21.

[18] Herbert Puschnik. Johann Ferdinand Kyba von Kinitzfeld 164.-1703. Doktorski rad. Manuskript (Wien, 1973.), 80.

[19] Franz Stefan Engel, "Opis Kraljevine Slavonije i vojvodstva Srijema", *Zbornik Matice srpske za književnost,* knj. XX., sv. I. (Novi Sad, 1972.), 181.

dak srušen potkraj 19. stoljeća, a njegovi dijelovi iskorišteni su za gradnju ustave na rječici Mrsunji te djelomično za gradnju savskog nasipa.

Na brodskom-mrsunjskom čardaku vođen je tzv. "turnus" u brodskoj satniji br. 1. Pripadnici te satnije po nekoliko puta godišnje obavljali su službu u tom čardaku. Stražu je u čardaku čuvalo obično 10 stražara pod zapovjedništvom stražmeštra koji je tijekom službovanja vodio knjigu dnevnih događanja ("Čardakenbuch") važnih za vrijeme njegove uprave čardakom. U slučaju neke opasnosti oko čardaka stražar "šilbok" bi pucnjem iz puške davao znak ostalima koji su bili raspoređeni jedni od drugih na puškomet, pa bi se cijela Vojna Krajina uz Savu mogla u nekoliko sati dići na noge. Taj hitac bio je vrlo učinkovit način uzbunjivanja - „efektan brzojav bez žice".

Na istočnom dijelu brodskog naselja (Vijušu) nalazio se "podvinjski čardak" u kojem su stražu čuvali stražari iz Podvinjske satnije (sela Glogovica, Rastušje, Grabarje i Podvinje).[20] U blizini tog čardaka bila su izgrađena još dva tzv. „pučka" čardaka. Nešto dalje od Franjevačkog samostana u Brodu 1813. izgrađen je zidani tzv. „pučki" čardak, a iduće 1814. još jedan pučki čardak od drveta.[21] Izmjena straža na podvinjskom, brodskom i „pučkom" čardaku subotom je donosila određenu živost u mirnoj brodskoj svakodnevici. Budući da se stražari nisu mogli svojevoljno udaljavati s čardaka, Brođanima su hranu donosili članovi njihovih obitelji, a udaljenijim Podvinjcima ova je služba teže padala jer su si hranu morali sami pripravljati tijekom službe na čardaku.

Život na zapovijed (njemački vojni duh, službeni jezik) i na čardaku je sputavao svaki duhovni razvoj i polet. Po zapovijedi se jelo, pilo, spavalo, molilo, stražarilo, katkad i šutjelo. Brođani su se tijekom skupne večernje molitve - propisane vojnim zakonom - povrh svega još pomolili za spas duša utopljenika u Savi, što pokazuje da je pojam vode i rijeke Save na kojoj su odrasli, bio usko povezan sa strahom od njezinih zli ćudi i nesreće utapljanja. Usprkos činjenice da su svi krajišnici morali naučiti plivati, ipak se u Savi utapao veliki broj ljudi, a utopile su se i tovarne životinje (npr. konji).[22]

Život i stražarenje na čardacima imalo je i svojih lijepih strana. U dokolici i besposlici pričalo se o ratnim doživljajima po europskim bojištima, tu su nicale narodne pjesme i dr.

3. Čardaci i sanitarni kordon

Južno granično područje Slavonske vojne krajine prema osmanskoj Bosni prolazilo je sredinom vijugavog toka rijeke Save, a sjeverna je granica prema slavonskim županijma, također, prilično vijugala po dubini 10 do 20 kilometara. Vodila je pored Lipika, Pleternice, Vrpolja, Vinkovaca, Mitrovice, Petrovaradina, Srijemskih Karlovaca do Zemuna.

Do 1745. slavonsko se vojnokrajiško područje dijelilo na odsjeke: Gornju (gradišku), Srednju (brodsku) i Donju (račku) krajinu. U sklopu terezijanskih reformi vojnokrajiškog područja 1745. počeo je proces konačnog razgraničenja teritorija i jurisdikcija u Slavoniji. U civilnoj su Slavoniji obnovljene stare slavonske županije i inkoroprirane Banskoj Hrvatskoj, a dijelovi u Posavlju (uzduž Save od Zemuna do Gradiške) i Podunavlju (uzduž Dunava od Petrovaradina do Zemuna) pridruženi su Slavonskoj vojnoj krajini.

[20] Joza Koprivčević, "Povijesne slike iz starog Broda", *Posavska Hrvatska,* I., br. 8. (Slavonski Brod, 1939.), 2.

[21] *Kronika franjevačkog samostana u Brodu na Savi* (prev. i trans. Josip Barbarić), II. (Slavonski Brod, 1997.),155 i 165. Ozidani čardak podignut je zauzimanjem voditelja brodskog kontumaca Davida Vencina. Od Save je bio udaljen oko 30 koraka, a od samostanskog zida dijagonalno oko 595 koraka.

[22] Najviše vijesti o utapljanju u Savi donosi: *Kronika franjevačkog samostana u Brodu na Savi* (prev. i trans. Josip Barbarić), I. (Slavonski Brod, 1995.), 129, 213; II. (Slavonski Brod, 1997.), 37; Josip Kljajić, "Prilike u Brodskom Posavlju od 1688. do sredine 18. st." *Zbornik radova o Slavonskom Brodu* (Slavonski Brod, 2000.), 190. U jednoj poplavi 1712. život je izgubio i oružar brodske tvrđave Leopold Hintermayer.

Slavonska vojna krajina 1747. podijeljena je na tri pješačke pukovnije: Petrovaradinsku, Brodsku i Gradišku te dvije husarske pukovnije. Njihove međusobne granice nisu bile čvrsto i trajno određene nego su se prema potrebi mijenjale. Pukovnijska zapovjedništva nalazila su se u Mitrovici (za Petrovaradinsku), Vinkovcima (za Brodsku) i Novoj Gradiški (za Gradišku pukovniju). Pukovnijski vojni stožeri u tim mjestima osiguravali su, zajednički sa zapovjednicima tvrđava u Staroj Gradiški, Brodu i Rači, velike vojne, a često i civilne plovne transporte te razne obavještajne zadatke, "oprezno i u tišini" preko svoje vlastite obavještajne mreže.[23] Habsburške tajne službe registrirale su političke prilike i diplomatske kombinacije velikih sila u ovom dijelu Europe, ali nisu pretjerano analizirali njihove motive i ciljeve.

Zbog nerazvijenosti oblika međudržavnih odnosa, krajiški su generali, pored redovnih diplomatskih veza Bečkog dvora s osmanskom Portom, bili nositelji i realizatori carskih vanjskopolitičkih planova prema osmanskim zemljama Bosni i Srbiji. Znajući da o njima itekako ovisi vođenje vanjske politike, stalno su im izdavali određene tajne instrukcije kako se trebaju ponašati u pograničnim incidentima i sporovima s osmanskim podanicima ili organima vlasti. U mirnodobnom razdoblju s osmanskom stranom službeno su održavani dobrosusjedski odnosi. Međutim, to nije utjecalo na oštrinu reakcije prema pograničnim ispadima osmanskih podanika. Na nasilje se odgovaralo nasiljem, a materijalno i moralno zadovoljenje često je traženo i na suprotnoj strani granice. Osiguranje graničnog područja postalo je vrlo zahtjevno nakon Požarevačkog mira 1718., kad je Habsburška Monarhija preuzela i dijelove teritorija uz desnu obalu rijeke Save. Trebalo je spriječiti razgranate političke, obavještajne i rodbinske veze uskočkog (bosansko-posavskog) stanovništva sa stanovništvom koje je ostalo na osmanskoj strani granice.

Veliku pomoć u tim poslovima pružale su im straže po slavonsko-srijemskim čardacima. Zadaci tih straža bili su višestruki: motrenje neprijateljskih postrojbi na osmanskoj strani, razoružavanje domaćih razbojnika, prihvat prognanika s osmanskog područja, stroga sanitarna zaštita od mogućeg prodora kuge, organiziranje obavještajne službe, sprečavanje kriminala i hajdučije, izgradnja i održavanje puteva, kontrola ljudi, trgovine i robe na granici. Ako bi bile uhićene nepoželjne osobe, pod stražom su, na propisanoj udaljenosti, provođene do najbližeg kontumaca, gdje su izdržavali karantenu.[24]

Pošto kuga i kolera, tada dvije najopasnije epidemijske bolesti, nisu iščezavale iz Osmanskog Carstva (koje se prostiralo na tri kontinenta), sustavom preventivnih mjera pokušalo se spriječiti ili bar kontrolirati njihovo unošenje na teritorij Habsburške Monarhije.

Slavonsko-srijemski čardaci dobili su sredinom 18. st. pored vojne i sanitarnu zadaću. Sanitarno područje - sanitarni kordon računalo se od granične crte koja je tekla sredinom rijeke Save prema kopnu. Njegova širina iznosila je od 50 do 500 i više metara (ovisno o konfiguraciji terena). Stalno sanitarno područje na području Vojne krajine osnovao je car Karlo 22. listopada 1728. da bi se trajnije zaštitile habsburške zemlje od kuge, kolere i drugih bolesti koje su dolazile s Orijenta.[25] Njegova organizacija nije djelo samo jednog akta, nego je taj sustav mjera dopunjavan neprestano raznim podaktima i uredbama, prema potrebi. Godine 1734. briga o zdravstvu u Vojnoj krajini odijeljena je od civilne uprave i podređena upravi Dvorskog ratnog vijeća u Beču.[26]

U sklopu sanitarnog kordona postojale su još dvije važne ustanove: kontumaci i rašteli. Kontumaci su se nalazili na glavnim, a rašteli na sporednim prijelazima habsburško-osmanske

[23] Milan Cmelić, *Austrijska obavještajna služba prema Srbiji za vreme prvog ustanka,* II. (Beograd, 1959.), 7.

[24] Tanasije Ilić, "Razvoj zdravstvenih prilika u Brodu do 1871.", zbornik: *Razvoj zdravstva na području općine Slavonski Brod* (Slavonski Brod, 1978.), 16 i 17.

[25] Erna Lesky, "Die Österreichische Pestfront an der k.k. Militärgrenze", *Sonderabdruck aus Saeculum VIII,* Heft 1 (Wien, 1954.), 84.

[26] Vladimir Utvić i Dušan Miškov, "Istorija zdravstvene kulture vojvođansko-slavonskog Podunavlja". *Zbornik radova simpozija iz istorije zdravstvene kulture vojvđansko-slavonskog podunavlja.* (Bačka Palanka, Bač, Ilok, 1977.), 28.

državne granice. Kontumace zatičemo već u tridesetim godinama 18. stoljeća, a rašteli se na krajiškom području pojavljuju 1768. Kontumaci su se nalazili na glavnim graničnim prijelazima između Habsburške Monarhije i Osmanskog Carstva, a rašteli su bili raspoređeni kraj njih i po sporednim graničnim prijelazima, obično odmah iza kordonskog pojasa. Na tim su mjestima krajišnici i trgovci razmjenjivali (kupovali i prodavali) robu s osmanskim podanicima.

Kontumaci su bili ustanove za životinje, robu i ljude pristigle iz Osmanskog Carstva, koji su u tim posebno određenim prostorima morali izdržavati karantenu, da bi se utvrdilo postoje li znaci bolesti. Kontumaci su uz Savu (u Gradiški, Brodu, Rači, Zemunu i Mitrovici) provizorno postavljani od 1730. do 1740.[27] To su u početku bile drvene barake u kojima se dezinficirala roba i provodila izolacija osoba za koje se sumnjalo da su bolesne.[28] Te su mjere izvršavane toliko strogo da je zbog pretjerivanja u tom postupku dolazilo do paraliziranja protoka robe, ljudi i novca. Kasnije je prostor kontumaca prilagođavan potrebama, obično se sastojao od većeg broja zgrada, smještenih na ocjeditom zemljištu, prvobitno ograđenih drvenim palisadama, a od 1770. uglavnom zidanih pečenom opekom. Oko svakog kontumaca bila je iskopana široka i duboka graba.

S obzirom na organiziranu zaštitu od teških zaraznih bolesti prema glavnom sanitetskom normativu od 2. siječnja 1770. razlikovalo se tri stupnja karantene: prvi ili mirni, kad u Osmanskom Carstvu nije bilo ovih teških bolesti niti se za njih čulo (trajao je 21 dan); drugi ili sumnjivi, kada su ove bolesti već uzele maha u europskim dijelovima Osmanskog Carstva (trajao je 28 dana); treći ili opasni, kada su ove bolesti harale u blizini habsburško-osmanske granice (trajao je 42 dana).[29] Ovisno o situaciji ti su se propisi češće mijenjali, a 1820. karantena je ovako regulirana: sve osobe koje su dolazile u mirno vrijeme i sa sobom donosile potvrdu iz mjesta odakle su dolazile da je stanje ondje u redu nisu izdržavale karantenu, samo su dezinficirani dijelovi njihove odjeće i roba. Za ostale stupnjeve važile su stare odredbe. Kazne za prekršitelje sanitarnih mjera bile su nemilosrdne, tj. često su se svodile na smrtnu kaznu vješanjem ili streljanjem, i to u procesu koji je vođen ubrzano i bez pomilovanja.

U razdoblju pukovnijskog ustroja zapovjednik pukovnijskog kordonskog odsjeka obilazio je područje svoje nadležnosti dva puta tjedno (ako su to vremenske i druge prilike dopuštale), uvijek je išao na konju u pratnji nekoliko konjanika. On je na osnovu izvješća zapovjednika podsektora i svojih osobnih zapažanja pisao jednom tjedno službeno izvješće i slao ga sanitetskoj komisiji svoje Generalkomande.

4. Čardaci u kartografskim izvorima

4.1. Čardaci na kartama razgraničenja poslije Karlovačkog mira 1699.

Tijekom dugog rata između Osmanskog Carstva i Habsburške Monarhije krajem 17. stoljeća naglo se razvila vojna kartografija. Prepoznatljivo obilježje tim poslovima dali su časnici carske vojske (vojni inženjeri i kartografi). Zbog tajnosti većina tih karata ostala je u crtežima i neobjavljena. Dolazak prinza Eugena Savojskog na čelo carske vojske posredno je utjecao i na razvoj kartografije. On je već u svojim prvim vojnim pohodima otkrio vrijednost, domet i važnost vojne kartografije pa je u svome stožeru uvijek imao topografe. Oni su sudjelovali u pripremama i tijeku izvođenja ratnih operacija, a nakon oslobođenja određenih gradova i zemalja sastavljali su na mjestu improvizirane topografske karte.

[27] Antun Dorn - Renata Peroš, "Podaci o epidemijama u Hrvatskoj i Slavoniji prema zapisnicima Hrvatskog sabora", *Godišnjak ogranka Matice hrvatske Vinkovci* (Vinkovci, 1966.-1967.), 47.

[28] Franz Vaniček, *Spezialgeschicte der Militärgrenze* I-IV, Bd. I, Wien, 1875.), 406.

[29] Generalsanitätsnormativum od 2. II. 1770. Zweite verbesserte Auflage sechster Band, Wien 1777., s. 3-112. (Sammlung alter k.k. Verordnungen. Pest = Polizei = Ordnung für die k.k. östereichischen Staaten, 1837. Zakon 1-94.)

Koristeći veliko zanimanje koje su pobudile kršćanske pobjede i privatni izdavači sastavljali su karte bojišnice i vedute gradova, u formi od promidžbenih letaka do raskošnih baroknih prospekata. Osim toga, u vrijeme primirja zaraćene strane ustrojavale su državna povjerenstva koja su pripremala kartografsko gradivo za mirovne pregovore. Ta su stručna povjerenstva poslije obilaska terena izrađivala karte graničnih područja. Na čelo jednog takvog državnog povjerenstva koje je provodilo razgraničenje između Habsburške Carevine i Osmanskog Carstva (utvrđeno mirom u Srijemskim Karlovcima 1699.) bio je postavljen Luigi Ferdinand Marsigli.[30] Marisiglijeva komisija trudila se, kao nijedna poslije, da istraži i upiše u znakove razgraničenja sve toponomastičke i toponimijske pojedinosti područja kojim je granica prolazila (od Slankamena na Dunavu do Knina u južnoj Hrvatskoj).

Pri sklapanju mira 1699. dogovoreno je da se nova granična linija utvrdi na terenu i naknadno ucrta na karte. Prema članku 4. jugoistočni je Srijem i dalje ostao u osmanskom posjedu, njegov je zapadni dio pripao Habsburgovcima. Od 20 članaka mirovnog sporazuma između Habsburške Monarhije i Osmanskog Carstva točke 4 i 5 bile su osobito važne zbog toga što su određivale granice Hrvatskog Kraljevstva prema Bosni (granicom je postala rijeka Sava).[31] Habsburška strana pristupila je stoga samo "minimalističkoj fortifikaciji granice" izgradnjom čardaka uz Savu (na povećoj razdaljini, ponajviše u blizini riječnih plićaka) između Jasenovca, Stare Gradiške, Broda i Rače.

U poslovima razgraničenja na svome području hrvatska strana nije imala službenog predstavnika. Pavao Ritter Vitezović (imenovao ga je Hrvatski sabor) sudjelovao je samo u radu graničnog povjerenstva.[32] Ostali članovi tog povjerenstva (200 ljudi) bili su: pisari, mjernici, prevoditelji, posluga, razno pomoćno osoblje i zaštitna postrojba.

Kartografske poslove na terenu vodio je Johann Christoph Müller. Müller je kartirao naselja, utvrde, novoizgrađene čardake, tokove rijeka i potoka, putove, močvare, šume i reljef.[33] Manja mjesta skicirao je u perspektivi, a utvrde u tlocrtu. Kartografski prikaz Bosne i Slavonije reduciran je na sadržaje koji su zanimljivi s vojnog gledišta (tvrđave, čardaci, palanke, sela, tok rijeke Save i njezinih pritoka).

Nakon završetka terenskih snimanja prema odredbama mirovnog ugovora u Srijemskim Karlovcima izrađene su i prve karte. Izradili su ih 1701. članovi pograničnog povjerenstva Johann Christoph Müller (1 : 450.000)[34] i Christoph Weigl (1 : 1,300.000).[35]

Prvi čardaci u slavonskom Posavlju kartografski su zabilježeni na Müllerovoj karati razgraničenja (niz od 24 lista).[36] Na nekim listovima ove karte čardaci su simbolički ucrtani (30 čardaka), a rijetki su i imenovani. Uglavnom su dobili nazive po selima u blizini kojih su se nalazili: sikirevački, kopanički, bebrinski, svinjarski, mačkovački i dr. Najgušće su raspoređeni oko gradiške i brodske utvrde. Na karti su vrlo precizno označeni savski zavoji od Mitrovice do Jasenovca.

[30] Stjepan Beigl, "Spisi grofa Marsiljija u Sveučilišnoj biblioteci u Bologni", *Glasnik zemaljskog muzeja u BiH* (Sarajevo, 1701.), 537- 563.

[31] Ešref Kovačević, *Granice Bosanskog pašaluka prema Austriji i Mletačkoj Republici prema odredbama Karlovačkog mira,* (Sarajevo, 1973.), 68-69; Kruhek, "Granice Hrvatskog Kraljevstva", 56-58.

[32] Pavao Rittter Vitezović, *Oživljena Hrvatska*, prev. Zrinka Blažević (Zagreb, 1997.), 14-15; Vjekoslav Klaić, *Život i djelo Pavla Rittera Vitezovića* (Zagreb, 1914.), 127-145.

[33] Mirko Marković, *Decriptio Croatiae* (Zagreb, 1993.), 220.

[34] Signatura Müllerove karte u bečkom Ratnom arhivu jest: KAW KS-B-IX- c- 632.

[35] Siniša Živković, *Jugoslavenske zemlje na starim geografskim kartama XVI, XVII i XVIII vek* (Beograd, 1990.), 58. Karta br. 21. Christoph Weigl rođen je 9. studenog 1654 u Redwitzu kod Egera, a umro je 5. veljače u Nürnbergu. Hans Harms, Künstler des Kartenbildes (Oldenburg, 1962.), 234; Marković, *Decriptio Croatiae*, 198-199.

[36] Originalna karta nalazi se u kartografskoj zbirci Nacionalne knjižnice u Beču, a kopija u bečkom Ratnom arhivu KAW KS B-IX-c-634. Prvi list počinje na Dunavu kod Slankamena, a ostali se nastavljaju prema jugozapadu do utoka Bosuta u Savu, odakle slavonskim Posavljem idu do utoka Une u Savu (zaključno sa šesnaestim listom).

Müller je sastavljao i pregledne karte pojedinih graničnih sektora, a najimpresivnija je ona karta koja prikazuje srijemsko-slavonsko granično područje od Slankamena do Jasenovca.[37] Ucrtani su svi važniji elementi: sela, čardaci, rijeke, potoci, močvare i šume. Granicu je predstavljala po prilici ravna crta od utoka Tise u Dunav kroz srijemsku ravnicu do utoka Bosuta u Savu tako da su Morović, Rača i Tovarnik ostali na habsburškoj strani, a Mitrovica, Surduk, Surčin i Zemun na osmanskoj strani.[38] Napredak postignut radom Marsiglijeve komisije i Müllerove karte pokazale su važnost topografskih karata strategijski važnog područja.

Na slavonsko-posavskom je graničnom području (od Rače do Jasenovca) stražarsku službu 1703. obavljalo 2.865 čardaklija.[39] S vremenom se taj broj povećavao kao i broj čardaka. Do Požarevačkog mira 1718. sastav jedne posade u slavonskim se čardacima ustalio na broju 32. Šest posada čardaka sačinjavalo je satniju od 180 stražara.[40] Između Karlovačkog mira 1699. i Požarevačkog mira 1718. u Posavskoj krajini postojalo je 9 stražarskih satnija.

Najranije sačuvani planovi tog tipa čardaka potječu iz 1713.[41] (sl. 9.). Prvi popisi slavonskih čardaka u arhivskoj građi zabilježeni su 1701.[42] Gradilo ih se i ranije. Zapovjednik posavske krajine Kyba tražio je 1695. povratna sredstva od Dvorskog ratnog vijeća zbog izgradnje nekoliko čardaka na Savi.[43] Već tada počelo se zamjenjivati stare dotrajale kule (koje su bile mjestimično raspoređene na graničnim položajima) sustavom čardaka duž Save. Pored različitih obveza brodski zapovjednik Kyba morao je organizirati i izviđačku službu koja bi dojavljivala o svim pokretima osmanske vojne sile u graničnom području. U toj službi Kyba je koristio ponajviše usluge prognanika iz Bosne, koji su pomoću rodbinskih veza na bosanskoj strani osmanske granice uspostavili svoju dojavnu mrežu.

Tablica 1. Najraniji popis čardaka slavonskog Posavlja (početak 18. stoljeća)

Od Broda prema Moroviću popisano je 51 čardak		Od Broda prema Jasenovcu popisano je 37 čardaka	
Viuš	Rastova	Brod	Vrbova
Bjelina*	Štitarski Bogac	Melište	Mlinište
Glogova	Štitar	Slobodnica	Grabarak
Beg*	Bastuska*	Vrguzovci	Topola
Macal	Županja	Mamića Brod	Orubica
Bilokapa	Blato	Ukrina	Trnava
Kamengrad	Županja	Dubočac	Korana
Kruška	Topolje	Struga	Rupa
Buntača*	Jasen	Grlica	Mali Strug
Gradina*	Rajevo Selo	Brusija	Veliki Strug
Guska*	Švrtina*	Oriovac	Gaštica
Bogac	Brčko	Piplić*	Orahova
Oprisavački Brod	Strug	Pričac	Jablanac

[37] KAW KS B-IX-c-830. Mjerilo (1 : 108.000).

[38] KAW KS B-IX-c-830. Prema ovoj karti razgraničenja ravna granična crta sa sedam graničnih piramida (humaka) je vodila s Dunava kod Slankamena do Mitrovice na Savi, od Mitrovice do Morovića ubilježeno je pet humaka, a od Morovića do Rače granica je vodila vijugavim tokom rijeke Bosuta do utoka u Savu, a njezinom je sredinom vodila na zapad prema Brodu, Gradiški i Jasenovcu.

[39] KAW HKR Exp., kolovoz 1703. Nr. 547.

[40] Vaniček, *Specialgeschichte* I, 130. Vaniček se potkrala greška, pa je naveo 3199 čardaklija.

[41] KAW HKR Croatica, veljača 1713. Nr. 14. fol. 24. Kolorirani crtež, 20X31 cm. "Zchardak auff 30 Mann". Links: "Grundt Riss des Holtz Bundt zum ersten Boden", rechts: "Schilter Hauß und gemauerte Säullen".

[42] KAW HKR Exp. srpanj 1701. Nr. 373., fol. 12. "Tabella deren Gräniz-Posten, undt Schardaken des Königreichs Sclavonien, auch mit wie vill Räz(ischer) miliz sowohl zu pferdt alß fueß, undt unter was Vor Capitaines, oder Waywoden selbige zubcsezen, die Gräniz-Commision mit dem Fürsten von Lichtenstein eingerathen"; Mažuran, *Izvještaj Caraffine komisije,* 37 i 38.

[43] HKR Exp. Prot. od 1695. 10. travnja.

Svilaj	Račinovački Brod	Kamen	Mlaka
Kečina*	Jamena	Konj	Ciperna
Orošak*	Subotište	Crnac	Košutarica
Novi Grad	Lisačka	Sopište	Gradina
Brodac	Domuskela	Kobaš	Uštica
Kopanica	Opojevci		Jasenovac
Sivrica*	Bijela Crkva		
Jaruge	Rača		
Sikirevci	Banov Brod		
Babina Greda	Usti (Bosut)		
Selca	Jaruge na Bosutu		
Dubočica	Batrovac		

* Izvor za tablicu: Ive Mažuran, *Izvještaj Caraffine komisije o uređenju Slavonije i Srijema nakon osmanske vladavine 1698. i 1702* (Osijek, 1989.), 37 i 38.

Ni jedna karta razgraničenja nastala povodom Karlovačkog mira nema ucrtan toliki broj (88) čardaka. U ovim popisima najvjerojatnije se pojavljuju i nazivi budućih lokacija čardaka.

Karte izrađene nakon Karlovačkog mira imale su vojno značenje pa dugo nisu bile dostupne široj javnosti. Znalo se za njihovo postojanje, ali lokacije su i popis držani vojnom tajnom. Vojne vlasti nisu dopuštale da se ti podaci objave. Kartama pograničnog područja koristili su se samo viši vojni zapovjednici.

Čardaci su kartografski zabilježeni i na velikoj Beaussonovoj rukopisnoj karti Slavonije iz 1717. Prikazana je cijela Posavina od ušća rijeke Une do ušća Bosuta u Savu. Na toj preglednoj topografskoj karti upisani su postojeći čardaci, ali bez naziva. Ukupno ih je popisano 50, od Jasenovca do Broda 33 te od Broda do Rače 17.[44]

4.2 Čardaci na kartama razgraničenja poslije Požarevačkog mira 1718.

Opreznost habsburških vojnih krugova zbog stečene prednosti na području kartografije pred Osmanlijama nije bila bez razloga. Iako su Osmanlije ugovorom o miru u Srijemskim Karlovcima obećali da ubuduće neće napadati Habsburšku Monarhiju, oni to obećanje nisu držali trajnom obvezom. Osmanlije su zapravo čekali samo povoljnu priliku da krenu u rat i povrate izgubljene dijelove Ugarske i Hrvatske. Nakon međusobne objave rata 1716. počele su vojne operacije. Ratno iskustvo habsburških generala, prije svega princa Eugena Savojskog, donijelo je Monarhiji već u prvoj dobivenoj bitki (kod Petrovaradina) odlučujuću prednost u tome ratu. Padom Temišvara i Beograda sudbina rata bila je riješena. Iako je habsburška vojska u tom ratu postizala pobjede, ipak nije krenula u sveopću protuosmansku ofenzivu. Mir je sklopljen 21. srpnja 1718. u Požarevcu. Tijekom ovog rata princ Eugen nije pomišljao na mogućnost dubljeg prodora u Bosnu (prema Sarajevu). Namjeravao je samo osvojiti tri važne bosanske strategijske točke Bihać, Doboj i Zvornik te ih utvrditi i povezati kao što je to učinjeno i u slavonskom Posavlju na potezu Rača-Brod-Gradiška sustavom čardaka i utvrda. Ta dvostruka obrambena linija trebala je, prema njegovu mišljenju, predstavljati djelotvornu zaštitu od Osmanlija u Posavlju.

Prema odlukama Požarevačkog mira 1718. Habsburškoj Monarhiji pripao je i onaj dio istočnog Srijema koji je prema odredbama mira u Karlovcima 1699. ostao na osmanskoj strani, ali i Banat. Prema Bosni granica je postavljena u unutrašnjost 6 do 10 km od desne obale Save. Da granična crta ne bi bila previše složena (vijugava), pogranična povjerenstva dogo-

[44] KAW KS B-IX-b-197. Mjerilo 1 : 92.000.

vorila su postavljanje granice paralelno sa Savom. Jedni drugima dogovorno su ustupali teritorij, trudeći se postaviti što pravilniju granicu. Dogovoreno je da granica ide jedan sat jahanja usporedo sa Savom od Bjeljine do Brčkog, a odatle do rijeke Bosne po pola sata jahanja te od Bosne do Une opet čitav sat jahanja.[45]

Najvažnije odredbe Požarevačkog mira za Hrvatsku sadržane su u člancima 3.-6. U njima su određene hrvatske granice (Habsburške Monarhije) prema Osmanskom Carstvu, odredbe ovog ugovora ne spominju Kraljevstvo Slavonsko, Hrvatsko i Dalmatinsko, nego se o Hrvatskoj govori kao o cjelini ili se pak govori o pojedinim krajevima Hrvatske (čl. 5. i 6.).[46]

Zapovjednik brodske tvrđave general Petraš počeo je uređenje granice iz Rače prijelazom u Bosnu 11. rujna 1718. Osim Bijeljine, habsburškoj strani pripali su joj još neki veći bosanski gradovi u Posavlju: Brčko, Šamac, Bosanski Brod, Bosanska Gradiška. Petraš je novčanim darovima potkupljivao članove osmanlijske jahačke službe, tako da su oni mnogo brže prevaljivali mjerene razdaljine i povećavali teritorijalne dobitke habsburškoj strani. Vremenska udaljenost između obilježenih graničnih humaka iznosila je od četvrt sata do sat i pol. Granica je obilježavana podizanjem humaka ili urezivanjem na drvetu polumjeseca (na turskoj strani) i križa (na habsburškoj). Granično povjerenstvo nije bilo onako precizno u topografskom određivanju granice kao Marsiglijevo povjerenstvo, jer je većinu znakova postavilo uz slučajna stabla bez čvrstog oslonca u prirodnim detaljima (markantnim) mjesne topografije.[47]

Postojeći čardaci u slavonsko-srijemskom Posavlju upisani su na karti pograničnog područja nakon Požarevačkog mira 1718. Habsburški topografski stručnjak Johann Friedrich Heisse snimimio je, u sklopu Petraševa i Osman-pašina graničnog povjerenstva, dijelove sjeverne Bosne između Une i Drine.[48] Pored ostaloga, na kartu je ucrtao 68 graničnih humaka bosanskog Posavlja nasuprot osmanskog dijela Bosne te lokaciju 65 čardaka na slavonskoj strani.[49] U kutu Heissove karte nalazi se topografski ključ (sa znacima za sela, gradove, trgovišta, utvrde i čardake). Na karti je prikazano obilje mjesta, naročito uz rijeke Drinu, Unu, Bosnu, Savu, Vrbas, od kojih se većina spominje prvi puta. Posebno su dati topografski znaci za sela, gradove, trgovišta i utvrde. Točno je unesena i granica (crticama), koju je utvrdilo i snimilo već spomenuto povjerenstvo.

[45] Bodenstein, "Povijest naselja u Posavini", 591.

[46] Milan Kruhek i Augustin Pavlović, "Granice Republike Hrvatske u svjetlu Karlovačkog (1699) i Požarevačkog (1718) mira", *Croatica Christiana periodica,* 15. (Zagreb, 1991.), 114, 130 i 131. "Čl. 3. Budući da su od Drine do Une s jedne i druge obale Save smještene tvrđave i drvene utvrde ("palanke"), bilo otvorene bilo zatvorene, u kojima su vojnici rimskog cara, neka one - prema prihvaćenom načelu o miru skupa sa svojim starim područjima, ostanu u vlasti istog svetog, carskog i kraljevskog Veličanstva. Stoga njemu pripada i cijela rijeka Sava sa svojim obalama.

Čl. 6. Konačno, mjesta smještena na području Hrvatske i udaljena od rijeke Save koja posjeduje i vojnim posadama čuva jedna i druga strana prema ugovoru u Srijemskim Karlovcima, neka, skupa sa svojim područjima, ostanu u vlasti jedne i druge strane. A ako je nešto od toga bilo zauzeto, neka se odrede povjerenstva jednog i drugog carstva da odrede granice i odluče u spornim pitanjima: teritorij onih mjesta, sve do krajnjih granica Hrvatske, koja će ostati u posjedu jednog carstva, neka se odrede i odjele jasnim granicama i znakovima. Kako je u ugovoru u Srijemskim Karlovcima tako i po ovom ugovoru, neka bude slobodno i dopušteno radi sigurnosti jedne i druge strane obnoviti, utvrditi i pojačati utvrde i utvrđene gradove koje posjeduje jedna i druga strana. Isto tako neka bude dopušteno jednoj i drugoj strani svugdje i bez izuzetka graditi otvorena sela na granicama za prikladno stanovanje stanovnika; ipak nek to ne bude prilika za gradnju novih utvrda."

[47] Kruhek i Pavlović, "Granice Hrvatskog Kraljevstva", 70.

[48] Milan Prelog, *Povijest Bosne u doba osmanlijske vlade 1463-1739.,* I. (Sarajevo, bez godine izdanja), 121.

[49] KAW KS B-IX-c-1045. Mjerilo 1 : 172.800.

Tablica 2. Popis čardaka slavonkog Posavlja (od Jasenovca do Rače) iz 1718.

Od Jasenovca do Broda	Od Broda do Rače
JASENOVAC (Jasenowitz), Košutarica (Cosechutoritza), Javić (Javisch), Ciperna (Ziperna), Mlaka, Jablanac Jablantz), Stučjak (Stuscchiatz), Gaštica (Gaschtiza), Veliki Strug, Sopot, (Mali) Strug, GRADIŠKA,	BROD Viuš (Viusch), Ruščica (Rustzica), Gornja Bebrina, Kamen, Donja Bebrina, Poljanci (Bolianzi), Oprisavci (Opresalizu), Svilaj, Novi Grad (Novigradt), Jaruge (Jarugi), Sikrevci (SIIKIROWAZ), Babina Greda,
Crnac (Zernatz), Selemeš (Semenesch), Rupa (Bog), Trnava, Kopanik (Copanie), Mačkovac, Mlinište, Dolina, Lufinja (Luniane), Krst (Kerst), Orubica,	Dubočica (Duposchetza), Brijest (BIJEST), Štitar, ŽUPANJA BLATO (Juponi Blato), Bosnaka (Nemoljkovo), Špilja (Spioni Brod), Topola,
Protrka Donja I Gornja (Breulaka donia i gornia), Skela, SVINJAR (Sviniar), Konj (Conie), Hercegovstol (Herzegovstol), Grabrak (Grabarag), Strmac, (Zernetz), Pričac (Zviki), Pišinka straža (Fischina straga),	Varoš, (Herdwavarosch), Jasen, RAJEVO (Raevo) SELO, BRČKO (Bertzca), Strug, Račinovci (Razinovze), Jamena, Štitar (Stitar), Domuskela (Domoskela), Opojevci (Opojezi), Bijela Crkva (Bela zerqua), RAČA (Ratscza).
Orljava (Orlieva) KOBAŠ (Covatz), Bistra, Brusija (Brusie), Grlica (Gerliesche), Struga, DUBOČAC (Deboschatz) Zbjeg (Sbiek), Ukrina, Vrguzovci (Verguzovci), Varoš (Varosechka).	

Izvor za tablicu: KAW KS B-IX-c-1045. Gustav Bodenstein. Povijest naselja u Posavini god. 1718-1739. Glasnik zemaljskog muzeja u Sarajevu, XIX. (Sarajevo, 1907.), 190-191. Autor inž. J. Berndt: "Carta von dem Theil Bosnien... 1718". Kao predložak Berndtovoj poslužila je Heissova karta. Velikim slovom u tablici ispisana su imena slavonsko-posavskih utvrda i palanki. Autor je čardak sa slavonske strane Brčko, pogrešno obilježio kao palanku. Palanka Brčko na suprotnoj je bosanskoj strani. Čardak Brijest je, također, pogrešno upisan kao palanka.

Ova tablica nalazi se u sklopu Bodensteinova izvješća pisanog njemačkim jezikom. U izvješću je prikazano vrijeme ratovanja princa Eugena i Maksimilijana Petraša po Bosni. Bodenstein je nastanak ovog izvješća datirao u 1725., ali zbog načina i detaljnosti iznošenja može ga se više pripisati jozefinskom razdoblju, dakle nakon 1780.

Značenje Požarevačkog mira bilo je od velike važnosti i za kartiranje Bosne i Hercegovine. Od toga vremena habsburškim je kartografima bilo omogućeno kartiranje sjevernih dijelova Bosne (južno od Save). Temeljem trgovačkog ugovora Habsburške Monarhije i Osmanskog Carstva bilo je omogućeno habsburškim kartografima da pod plaštom trgovaca ulaze i u europske dijelove Osmanskog Carstva i da ga tajno ispituju i snimaju. Stanje u slavonsko-srijemskom Posavlju u tome razdoblju prikazuju još dvije karte. Jedna je sadržajem slična Heiss-Berndtovoj karti, a nalazi se u austrijskoj Nacionalnoj knjižnici.[50] Na njoj je prikazan samo sjeveroistočni dio Bosne. Detaljnije izražava graničnu podjelu, a manje fizičko-geografske odnose terena. U popisu naselja sadrži ista imena kao i prethodna karta. Iduća karta iz 1718. nalazi se u bečkom Ratnom arhivu, a obuhvaća bosansko granično područje od Dubice do Gradiške.[51]

Od kartografskih djela iz tog vremena odskače opsegom i sadržajem Homannova karta Ugarske, Hrvatske i Slavonije iz 1720.[52] Pravu vrijednost te karte daje njezin političko-administrativni sadržaj nakon zaključivanja Požarevačkog mira. Na Homannovoj karti vidi se nova habsburško-osmanska granica južnije od rijeke Save, ali očito je da Homann nije poznavao izvornu pograničnu kartu i da su monarhijske vlasti te karte i nadalje čuvale u najstrožoj tajnosti.

[50] ÖNB AA XVII 13. Mjerilo je 1 : 288.000..

[51] KAW KS B IX c 835). Mjerilo je 1 : 170.000

[52] KAW KS B-IX-a-493.

Homannovi nasljednici objavili su i kartu Hrvatske, Slavonije, Bosne, Dalmacije i Srbije. Sadržajno ne donosi znatnije novosti, osim planova ondašnjih vojnih utvrda u sastavu protuturske obrane. Čardaci nisu ubilježeni. Prikazane su samo vojne tvrđave Brod, Stara Gradiška, Osijek, Šabac i Bihać.[53]

U Briffautovoj karti iz 1738. nalazi se topografski ključ sa simbolima za čardake na slavonskoj strani (Escubiae Caesarae) i 68 čardaka (Escubiae Turcicae) u bosanskom Posavlju prema osmanskoj Bosni.[54] Karta je crtana tušem na bijeloj kartonskoj podlozi i pisana latinskim jezikom, a naslov i neka objašnjenja (topografski znaci) pisani su francuskim jezikom. U tim objašnjenjima napominje se da karta prikazuje i put carske vojske pod prinzom Eugenom na putu za Bosnu.

Usporedbom ove sa prethodnim kartama vidi se da je sjeverni dio Bosne napravljen prema kartama koje su snimljene na terenu nakon Požarevačkog mira, a ostali su predjeli mahom izrađeni prema Müllerovoj karti iz 1709. Ona je kompilacija karata nastalih kartiranjem na terenu i prethodnih karata nastalih prema obavještćivanjima i putopisima. Kao nijedna druga, ova karta donosi veliki popis mjesta, među kojima je najveći broj dobiven izravnim terenskim kartiranjem 1718. U donjem desnom kutu ove karte nalaze se ucrtani topografski znaci za utvrđenja, kule, gradove, putove rijeke. Ucrtani su i numerirani tabori prinza Eugena u njegovu pohodu na Sarajevo. Na Savi i južno od nje, na novoj granici, označene su male kule, tzv. exubicae/čardaci, od kojh svaka nosi broj i naziv.

Tablica 3. Popis čardaka slavonskog Posavlja (od Jasenovca do Rače) iz 1738.

Od Jasenovca do Broda	Od Broda do Rače
Virovska, Ivić, Ciperna, Mlaka, Jablanac, Stučjak, Gaštica, Veliki Strug, Mali Strug, PALANKA GRADIŠKA,	Viuš, Glogova, Bebrina, Macal, Poljanci, Oprisavci, Svilaj, Struga, Bosna, Kruška, Lukač,
Selemeš, Rupa, Trnava, Kopanik, Mačkovac, Mlinište, Dolina, Lufinja, Orubica, Krst,	Dubočica, BREST PALANKA, Štitar, Bogac, Bosut, ŽUPANJA BLATO PALANKA, Nemoljkovo,
Protrka, Topola, Skela, SVINJAR, Konj, Hercegovstol, Grabrak, Strmac, Mlinište, Crnac,	Špilja, Topola, Varoš, Jasen, Rajevo Selo, Brčko, Strug, Prohod, Kovi,
Kamen, Brusija, Struga, DUBOČAC PALANKA, Kaniža, Ukrina, Slobodnica, Varoš, BROD PALANKA,	Subotište, Lisačka, Domuskela, Opojevci, Bijela Crkva, RAČA..

Izvor za tablicu: KAW KS B-IX-a-925-1; HDA A II 29. Kartu je u Beču izradio 1738. Etienne Briffaut.

Pod istim imenom u bečkom Ratnom arhivu postoje još dvije karte. One kvalitetom zaostaju za Briffautovom kartom. Suviše su generalizirane, nedostaju mnoga mjesta i podaci. Najvrijednije su skice, tlocrti pojedinih mjesta, odnosno utvrda: Petrovaradina, Broda, Osijeka, Beograda, Sarajeva i dr.[55]

[53] HDA A II 24; Živković, *Jugoslavenske zemlje*, 82-83. Karta br. 32; Marković, *Decriptio Croatiae*, 243; Nikola Dobrović, *Urbanizam kroz vekove*, I. (Beograd, 1950.), U drugom dijelu knjige nalaze se planovi, fotografije, slike te njihovi opisi, ali nema paginacije. Na jednoj strani u tom odjeljku nalazi se spomenuta karta. Dobrović je pripisuje izvjesnom J. Oetingeru, najvjerojatnije jednom od Homannovih nasljednika.

[54] KAW KS B-IX-a-925-1.

[55] Autor jedne iz 1740. jest Sparr de Bensdorf (KAW KS IX a 934), a druga je djelo Johanna Philipa Frasta (KAW KS IX a 934-1).

4.3. Čardaci na kartama razgraničenja poslije Beogradskog mira 1739.

Već u prvoj polovici 18. stoljeća počinje se u Habsburškoj Monarhiji pomišljati na izradu sustavne topografske karte cijele države. Taj opsežan i skup zahvat tražio je ujedno i odgovarajuće stručnjake. Kada se oko toga počelo ozbiljnije raditi, Monarhija je ponovno stupila u rat s Osmanlijama. Tako su započete pripreme odgođene za povoljnija vremena. U ratu s Osmanlijama habsburška je strana doživjela nekoliko većih poraza, što je navelo bečki dvor na sklapanje novog mira (1739. u Beogradu), i to dosta nepovoljnog za Monarhiju. Tom je prigodom granica iz vremena Požarevačkog mira izmijenjena. Na području Bosne ona je ponovo pomaknuta prema sjeveru do rijeke Save. Poslije nekoliko godina oporavka od tog neuspjeha, Habsburška Monarhija nastavila je svoju istočnu politiku. Njezin središnji interes prema Osmanskom Carstvu bio je usmjeren preko Bosne. Zbog toga su habsburške vojne vlasti stalno upućivale svoje topografske stručnjake, koji su tamo potajno snimali nepoznate dijelove zemljišta, naselja, putove, rijeke i dr.

Nakon Beogradskog mira 1739. sukob koji mu je prethodio kao i svi prošli sukobi, znatno se odrazio i na radove mnogih kartografa. Tijekom nekoliko idućih godina izrađuju oni geografske karte koje obuhvaćaju poprišta tih sukoba i u njih unose grafičke retrospekcije izvođenih vojnih operacija (granice, taborišta, raspored postrojbi, pravce kretanja vojske, godine i mjesta bitaka i sl.). U literaturi takve se karte nazivaju Kriegs-Karte, Kriegsschauplatz-Karte, Kriegs-Theater-Karte, dakle ratne ili vojne karte, pa ih možemo držati začetkom budućih specijalnih, ali tada samo povijesnih karta. Sa topografsko-geografskog stajališta takve karte ne donose ništa novo i redovno su kopija prethodnih karata. Za dobivanje prikladnije osnove bila su potrebna nova kartiranja ili prepravljanja zastarjelih karata. Ali budući da je glavni cilj autora tih karata bio praćenje ratnih događaja koji se brzo odigravaju i smjenjuju, takav način rada kartografima nije ostavljao dovoljno vremena za precizniji i detaljniji rad, pa su uzimali samo ono što im je na brzinu dolazilo pod ruku. Te su ratne karte bile više komercijalna roba bez neke veće kartografske vrijednosti. Uglavnom su nastajale nakon završetka ratnih operacija.

Habsburška je Monarhija poslije Beogradskog mira 1739. imala dobru prigodu za preispitanje svoje istočne politike. Daljni uspjeh te politike ovisio je i od kvalitetnih topografskih podataka o zemljištu na kojem bi se očekivali mogući ratni sukobi. Budući da nije bilo sredstava da se obavi sustavna izmjera zemlje za izradu jedinstvene topografske karte čitave države u krupnijem mjerilu, odlučeno je da se nastavi s priručnim skiciranjem pojedinih dijelova uz bosansko-hrvatsku granicu. Pokušalo se sastavljati i veće kartografske sinteze. Među prvim djelima ove vrste treba spomenuti veliku kartu Slavonije inž. Josepha Gadee.[56]

Tablica 4. Popis čardaka slavonskog Posavlja (od Jasenovca do Rače) iz 1741.

Od Jasenovca do Broda	Od Broda do Rače
Virovska, Košutarica, Javić, Ciperna, Mlaka, Jablanac, Stučjak, Gaštica, Veliki Strug, Strug, Gradiška,	Brod, Podvinjski, Viuš, Glogova, Gornja Bebrina, Kamen, Macal, Donja Bebrina, Poljanci,
Crnac, Selemeš, Rupa, Trnava, Kopanik, Mačkovac, Mlinište, Dolina, Lufinja, Orubica Krst, Protrka,	Oprisavci, Svilaj, Struga. Jaruge, Bosna, Kruška, Dubočica, Skela, Brijest, Bogac, Štitar,
Topola, Skela, Svinjar, Konj, Hercegovstol, Grabrak, Strmac, Mlinište, Crnac, Kamen, Kobaš, Bistra,	Bosut, Županja Blato, Nemoljkovo, Špilja, Topola, Varoš, Jasen, Kergava, Rajevo Selo, Brčko, Strug,
Brusija, Grlica, Struga, Dubočac, Zbjeg, Ukrina, Slobodnica, Varoš	Prohod Kovi, Subotište, Lisačka, Domuskela, Opojevci, Bijela Crkva, Rača.

Izvor za tablicu: KAW KS B-IX-a 870 Autori Joseph Gadea i Johan Adam Schmutzer 1 : 220.000. Novonastali čardaci u tome razdoblju podvučeni su crtom. Za razliku od Heissove karte na Gadeinoj karti ne spomnju se čardaci Pričac, Pišinka, Orljava, Vrguzovci, Kopanica i Novi Grad.

[56] KAW KS B-IX-a-873. Gadeina karta s istim sadržajem kopirana je 1783. KAW KS B-IX-a-870. Autori Santini i Remondini 1 : 600.000.

Ova je karta nastala 1741. na poticaj zapovjednika Slavonije generala L. Khevenh(llera Nakon dvogodišnjeg mjerničkog rada Gadea je zajedno s bečkim umjetnikom J. A. Schmutzerom izradio preglednu kartu Slavonije, koja je objavljena u bakrorezu u mjerilu 1 : 220.000. Njezina vrijednost sastoji se ponajviše u tome što su na njoj označene granice i imena svih feudalnih posjeda. Gadeina karta Slavonije imala je u svoje vrijeme dosta široku primjenu. Sve do jozefinskih izmjera ona je držana najboljom i imala je status katasterske karte toga dijela zemlje. Dakako, ova karta služila je i kao predložak drugim izdavačima. Od takvih djela ističe se karta Slavonije koju su za svoj atlas priredili Homannovi nasljednici 1745.[57] (sl. 1.)

Tablica 5. Popis čardaka slavonskog Posavlja s karte Homannovih nasljednika iz 1745.

Od Jasenovca do Broda	Od Broda do Rače
Virovska, Ivić, Ciperna, Mlaka, Jablanac, Stučjak, Gaštica, Veliki Strug, Mali Strug, GRADIŠKA,	Brod, Podvinjski, Viuš, Glogova, Bebrina, Macal, Donja Bebrina, Poljanci, Oprisavci, Svilaj, Struga, Jaruge, Bosna, Kruška, Lukač,
Selemeš, Rupa, Trnava, Kopanik, Mačkovac, Mlinište, Dolina, Lufinja, Orubica, Krst,	Dubočica, Skela, Brijest, Bogac, Štitar, Bosut, Županja, Nemoljkovo,
Protrka, Topola, Skela, PALANKA SVINJAR, Konj, Hercegovstol, Grabrak, Strmac, Mlinište, Crnac, Topolska, Kobaš,	Špilja, Topola, Varoš, Jasen, Kergava, Rajevo Selo, Brčko, Strug, Prohod, Kovi,
Brusija, Grlica Struga, DUBOČAC, Kaniža, Ukrina, Slobodnica, Varoški,	Subotište, Lisačka, Domuskela, Opojevci, Bijela Crkva, RAČA..

Izvor za tablicu: ÖNB KS K.C 101496. Karta iz atlasa u izdanju Homannovih nasljednika.

Do sredine 18. st. vojne karte Slavonske krajine sadržajno ne dodnose ništa novo, pa ni o čardacima. Izmjera zemljišta zanemarena je, a sva je pozornost usmjerena snimanju tvrđava.[58] Na nekoliko preglednih topografskih karata slavonsko-srijemskih pukovnija iz druge polovice 18. st. (prije jozefinskog katastarskog premjera) upisani su čardaci. Čardaci su ucrtani i označeni brojevima, ali bez imena. Gradiška pukovnija ima 79 čardaka od Košutarice do Zbjega. Brodska pukovnija ima 89 čardaka od Zbjega do Boderišta i Brčkog, a Petrovaradinska pukovnija ima 84 čardaka od Boderišta do Zemuna. Razmjer je 1 : 216.000.[59] Jednu od najljepših karata predjozefinskog razdoblja, uz to s popisom čardaka, izradio je za Gradišku pukovniju satnik Johann Martin Paule 1767.[60]

[57] ÖNB KS K.C 101496. Johann Baptist Homann rođen je 20. ožujka 1663. u Kamlachu, a umro je 1. srpnja 1724. u Nürnbergu. Njegovo kartografsko poduzeće poslovalo je do 1848. Hans Harms, Künstler des Kartenbildes (Oldenburg 1962), 136.

[58] Marković, *Decriptio Croatiae*, 279.

[59] Karta B-IX-a-880 Karte des Militaire Districts im Königreich Slavonien und Herzogthum Syrmien welcher drei Regimenter Infanterie und ein regiment Hussaren enthaltet.

[60] KAW KS B-IX-a-895 i 896. Na karti su upisana 74. čardaka Gradiške pukovnije: Sunia, Jasenovacz, Kossutaricza, Ratkovicza, Virovska, Mlinaricza, Topola, Javich, Grabovi, Velika Cziperna, Briestovi, Mlaka, Kruska, Mala Cziperna, Stermatz, Jablantz, Strucziak, Schainovo Laniste, Dugi puth, Gasticza, Rast, Velika Strug, Vukicha Priest, Veczika, Sopoth, Maly Strug, Gorni poiaty, Stare Galge, Potainicza, Czernaz, Pivare, Selemess, Tominovska, Verbina, Ternava, Medin Pusth, Kopanik, Macskovacz, Mliniste, Dolina, Korona, Liupina, Kerst, Orubicza, Priavlaka, Poloy, Bodovalska straža, Czatingerm, Mlatura, Skela, Suiniar, Orissak, Koyn, Erczegovstoll, Grabarak, Ossik, Jankov Poloy, Mliniste, Mali Vlakanacz, Kamen, Topolska, Czernacz, Prissaz, Vissina, Orliava, Kobass, Bistra, Bucsie, Mala Gerlicza, Struga, Brieles, Dubocsacz, Rupa, Treblia.

4.4. Slavonsko-srijemski čardaci u posljednjim desetljećima 18. st.

Poslije zastoja u istočnoj politici od oko pola stoljeća zbog angažmana Habsburške Monarhije u borbi s Pruskom obratili su habsburški državnici ponovno pažnju na istočne zemlje. Potkraj 18. st. za vladavine Josipa II. (1780.-1790.) oživjeli su ponovno habsburški vojni planovi o prodoru na osmanski Balkan. U toj je namjeri Josip II. sklopio 1782. savez s Rusijom. Tadašnja se ruska carica Katarina, također, zanosila idejom o uništenje osmanske sile u Europi i podjelom njezinih teritorija, a Josip II. širenjem svoje države na zapadni dio Balkanskog poluotoka. Nakon potiskivanja Osmanlija do Save i Dunava krajem 17. st. i početkom 18. st. Habsburškoj Monarhiji prvi je cilj bio da se domogne susjednih balkanskih zemalja, ponajprije Bosne, a zatim i Srbije. Bosna joj je trebala zato što je samo preko nje mogla zavladati istočnim područjima Jadranskog mora, na koje je upućuju razgranata trgovina sa zemljama Sredozemlja. To je najbolje mogla postići preko Dalmacije, a do nje se najlakše dolazilo preko Bosne. Svjesni toga, habsburški su vladari u svim ratovima s Osmalijama tijekom 18. st. nastojali zaposjesti Bosnu. Tako je ostalo i do dolaska Josipa II. na habsburško prijestolje. Nakon preuzimanja vlasti on je neuspješno tražio od Osmanilja desnu obalu Save, dio Bosne i nesmetano brodarenje Dunavom, pa se zato i zanosio mišlju o uništenje osmanske vlasti u Europi i proširenjem habsburške vlasti na Srbiju i Bosnu. Ovaj habsburški interes za podjelu osmanskih posjeda u Europi bio je još više potaknut rusko-turskim ratom 1768.-1774., kada se pokazala nemoć i unutarnje rastrojstvo Osmanskog Carstva. Nakon sklopljenog saveza s Katarinom Josip II. počeo je opsežne pripreme za rat protiv Osmanlija, budno pazeći na prilike u Bosni, koja je prva stajala na putu budućih ratnih operacija. Trebalo je upoznati geografske, topografske, kulturne, gospodarske, etničke i druge prilike u Bosni, i to sasvim konspirativno, da bi se i Bosanci, pored Srba, mogli iskoristiti u borbi protiv Osmanlija, a njihove zemlje lakše osvojiti.

U tijeku ratnih priprema odvijao se (1781.-1783.) i posao kartiranja zemljišta Slavonske vojne krajine, u povijesti kartografije zabilježen kao „jozefinska izmjera". Na tim kartama zabilježeni su svi postojeći slavonsko-srijemski čardaci. Na kartama iz jozefinskog razdoblja registrirani su uz čardake i brojni drugi zemljopisni nazivi: imena tvrđava, cesta, brda, šuma, rijeka, naselja, njiva, oranica, pašnjaka, ribnjaka, crkvi i dr. U jozefinskom razdoblju dosegnut je najveći broj čardaka u 18. st.[61]

Tablica 6. Čardaci Slavonsko-srijemske krajine na kartama jozefinskih izmjera (u osamdesetim godinama 18. stoljeća)

Gradiška puk. Ukupno: 76		Brodska puk. Ukupno: 93.		Petrovaradinska puk. Ukupno: 76	
Sekcija 4	10. Mlaka	1. Rupa	10. Mamića	1. Blizna	11. Wirtshaus
1. Košutarica	*Sekcija 6*	2. Treblin 1	Brodac	2. Strug	(Gostionica)
2. Rakovica	11. Kruška	3. Treblin 2	11. Kovanluk	3. Jaranovača	12. Domuskela
3. Virovska	12. Mala	4. Vrtikur	12. Varoški	4. Prohod	13. Visoč
4. Mlinarica	Ciperna	(Vrguzovci)	13. Mrsunja	5. Bogac	14. Opojevci
5. Topola	13. Strmac	5. Pijuk	14. Skela	6. Kovi	*Sekcija 30*
6. Javić	14. Jablanac	6. Koraće	15. Novi	*Sekcija 29*	15. Čalmanski
7. Grabovi	15. Ribarica	7. Ukrina	16. Lakat	7. Stupanj	16. Bijela Crkva
8. Velika	16. Stučjak	8. Hambar	17. Dedinac	8. Subotište	17. Majur
Ciperna	17. Lanište	9. Bisnica	18. Glogova	9. Ada	18. Osovinjak
9. Brestovi	18. Dugi Put	*Sekcija 14*	19. Šljivić	10. Lisačka	19. Poloj

[61] Na karti iz 1786. (HDA Slavonska Generalkomanda G. 1786. f. 12 br. 24.) prikazani su uz tok rijeke Save čardaci u području Brodske pukovnije. Ucrtan je 91 čardak, (sl. 16.). U odnosu na broj čardaka popisan na pukovnijskim kartama jozefinskog premjera, odstupanje je minimalno. Nedostaju Treblin 1 i 2, neki su zamijenili mjesta: Vrguzovci s Pijukom, Ukrina je imenovana na karti, ali nije označena simbolom čardaka. Na ovoj karti upisan je čardak Strug, a nedostaje Bosut. Neki su upisani pod drugim imenom Šamac/Rajevo Selo, Plaziguz/Poloj.

Gradiška puk. Ukupno: 76		Brodska puk. Ukupno: 93.		Petrovaradinska puk. Ukupno: 76	
19. Gaštica	53. Svinjar	20. Macal	58. Roka	20. Banov Brod	52. Plandište
20. Krstaš	54. Lufinja	21. Liešče	59. Jagnjić	21. Bosut	53. Vodenica
21. Veliki Strug	55. Orešak	22. Bilokapa	60. Klenić	22. Bravac	54. Vesina Kruška
22. Kruška	56. Konj	23. Vez	61. Jartarija	23. Badanj	55. Vinogradac
23. Topola	57. Hercegov Stol	24. Kamen	62. Stari Štitar	24. Ravanj	56. Debrec
Sekcija 7	58. Grabarak	25. Berisavica	63. Papirnica	25. Vrtić	*Sekcija 28*
24. Potajnica	59. Odsjek	26. Kruška	64. Pavlov Put	26. Vodenica	57. Beli Brod
25. Crnac	60. Poloj	27. Grabić	65. Vodenica	*Sekcija 31*	58. Ušće
26. Pivare	61. Mlinište	*Sekcija 18*	66. Bosut	27. Milivoj Brod	59. Goli Brod
27. Selemeš	62. Vlakanašec	28. Brusnica	67. Županja	28. Tudinci	60. Kupinski Vuk
28. Rupa	64. Kamen	29. Kadar	68. Baračeva/ Podrum	29. Laćarski	*Sekcija 37*
29. Tominovka	65. Sopište	30. Ugljara	69. Kruška	30. Humka	61. Jasenska
30. Vrbina	66. Crnac	31. Poljanci	70. Mlinarski Put	31. Protina Bašča	62. Grušinci
31. Trnava	67. Pričac	32. Bogac	71. Ugljara	32. Magazin	63 Vitvica
Sekcija 9	*Sekcija 13*	33. Gajić	*Sekcija 23*	33. Skela	64. Plandište
32. Mali Strug	68. Orljava	34. Svilaj	72. Šamčić/ Nemoljkovo	34. Jalija	65. Kamarište
33. Donja vrata	69. Kobaš	35. Repčić	73. Orašak	35. Bijeli Brijeg	66. Vuk
34. Štala	70. Muli	36. Mlin	74. Špilja	*Sekcija 32*	67. Tamlava
35. Galaga	71. Mlini	37. Novi Grad	75. Vidovica	36. Kučetinci	68. Duboki
36. Medin Put	72. Brusija	38. Petraševac	76. Bogac	37. Bogac	*Sekcija 38*
37. Kopanik	73. Grlica	39. Brdarica	77. Tezga	*Sekcija 33*	69. Humka
38. Novi Krst	74. Struga	*Sekcija 19*	78. Orljak	38. Golemovo	70. Goli Brod
39. Mačkovac	75. Protrka	40. Zorica	79. Topola	*Sekcija 34*	71. Ostružnica
40. Mlinište	76. Dubočac	41. Bosna	80. Iliman	39. Topola	72. Nenad Brod
41. Donja Dolina		42. Dubočica	81. Varoš	40. Krstac	73. Adica
42. Korana		*Sekcija 22*	82. Mličnjak	*Sekcija 25*	74. Međa
43. Lufinja		43. Prud	83. Marić	41. Savica	75. Ciglara
44. Krst		44. Šamac	84. Jasen	42. Stara Skela	76. Mrtva Straža
45. Privlaka		45. Vrbanja	85. Bostanište	43. Šabački	
Sekcija 10		46. Bukovi	86. Štala	44. Laketina Ervenica	
46. Kesera		47. Vučjak	87. Vučilovac	45. Mišar	
47. Orubica		48. Seoce	88. Glavić Topola	*Sekcija 36*	
48. Poloj		49. Klenić	89. Šamac / Rajevo Selo	46. Adica	
49. Topola		50. Dubravica	90. Plaziguz /Poloj	47. Na Vodenici	
50. Katin Grm		51. Kesten	91. Sove	48. Dragojevac	
51. Mlatura		52. Liskovac	92. Brčko	49. Karaula	
52. Skela		53. Stara Struga	93. Pritoke	50. Široka Njiva	
		54. Brijest		51. Vrbica	
		55. Savica			
		56. Bogac			
		57. Glavić			

Izvor za tablicu: Hrvatska na tajnim zemljovidima: Brodska (izd. 1999.), Gradiška (izd. 1999.) i Petrovaradinska pukovnija (izd. 2000.). Serija knjiga Hrvatskog instituta za povijest - Zagreb.

4.5. Slavonsko-srijemski posavski čardaci u 19. st.

Početkom 19. stoljeća čardaci Gradiške, Brodske i Petrovaradinske pukovnije ponovno se, uz druge pojedinosti, ucrtavaju na kartama slavonsko-srijemskog Posavlja. Broj čardaka u Petrovaradinskoj ostao je gotovo isti kao i uvrijeme jezefinskih izmjera, u Brodskoj je pukovniji za tri smanjen, a u Gradiškoj pukovniji nedostaje čak 13 čardaka.[62] Zahvaljujući popisima iz tridesetih godina 19. doznali smo za raspored čardaka po satnijama, ali samo za Brodsku i Petrovaradinsku pukovniju.

Tablica 7. Čardaci Brodske pukovnije. Popis satnika J. Pichlera iz 1825.

Satnije	Čardaci
1 satnija Podvinjska	Makarevac, Lakat, Dedinac, Glogova, Šljivice,
2. satnija Trnjanska	Mamića Brodac, Kovanluk, Varoški, Prisraka, Mrsunja, Brodski Kokot, Varoš Brod, Samostan Brod, Novi,
3. satnija Garčinska	Brdarica, Zorica, Bosna, Prud, Šamac, Vrbanja,
4. satnija Donjo Andrijevačka	Bukovi, Vučjak, Seoce, Klenić, Malica, Dubočica, Brezovica, Dubravica, Kesten,
5. satnija Sikirevačka	Macal, Liešće, Bilokapa, Vez, Kamen, Berisavica, Ruška, Grabić, Brusnica, Kadar, Ugljara,
6. satnija Babogredska	Poljanici, Bogac, Struga, Gajić, Svilaj, Višala, Mlini, Novigrad, Petraševac,
7. satnija Ivankovačka	Mjesto Županja, Podrum, Kruška, Mličnjak, Ugljara, Nemoljkovo, Orašak, Špilje, Vidovica, Bogac, Tezga,
8. satnija Cernska	Liskovac, Struga, Nova Struga, Brijest, Savica, Bogac, Glavić, Roka, Klenić,
9. satnija Vinkovačka	Orljak, Topola, Iliman, Varoš, Mličnjak, Marić, Jasen, Bostanište, Skela,
10. satnija Nijemačka	Rajevo Selo, Blizna, Strug, Bukve, Jaranovača, Prohod, Bogac,
11. satnija Županjska	Vučilovac, Glavić Topola, Šamac, Poloj, Sove, Brčko, Pritoka, Livadice,
12. satnija Drenovačka	Stari Štitar, Papirnica, Pavlov Put, Vodenica, Bosut, Laze, Županja.

Izvor za tablicu: KAW KS K VII l/76 iz 1825. Statistički pregled brodske granične pukovnije.

[62] Čardaci od Jasenovca do Zemuna početkom 19. st. zabilježeni su na: HDA KZ B I. 40. *Gradiška pukovnija ukupno 63 čardaka:* Illiman, Radoevicha Szkella, Kossutarizea, Rakovicze, Virovska, Mlinaricza, Topole, Javiche, Grabove, Velika Cziperna, Breszove, Kruska, Mala Cziperna, Stermacz, Jablanacz, Ribaricza, Stucsiaki, Lanisste, Dugi Put, Gastizca, Kerstas, Veliki Strug, Kruska, Topol, Potainicza, Czernacz, Pivaricza, Selemes, Rub, Tominowka, Verbina, Ternava, Medin Pust, Kopanik, Novi Kerst, Mliniste, Dolina, Coranna, Lufinia, Kerst, Kesera, Mlatura, Skela, Lasine, Orechok, Kony, Herzegovstol, Grabarak, Oczek, Poloi, Mlinicza, Vlakanasecz, Kamen, Sopische, Czenacz, Prichacz, Pissinka, Orliava, Mlini, Brussia, Gerlicz, Struga, Priters.

Brodska pukovnija ukupno 90 čardaka: Rupa, Treblin 1 i Treblin 2, Vertikur, Piuk, Koratje, Ukrina, Hambar, Bisnica, Mamicha, Brodacz, Kovanlucz, Varoski, Merszunia, Sgella, FESTUNG BROD, Novi Contumacz, Lakat, Dedinacz, Glogova, Slivich, Maczal, Lische, Bilokapa, Vecz, Kamen, Beriszavicza, Kruska, Grabich, Brusnicza, Kadar, Ugliara, Poliancze, Bogaz, Strug, Gaich, Svilay, Repchich, Mlin, Novi grad, Petraszevacz, Berdaricza, Zoricza, Bosna, Brud, Samacz, Verbania, Bukovi, Vuchjak, Seocze, Klennich, Dubocziza, Dubravicza, Kesten, Liskovacz, Strug, Briest, Savicza, Bogacz, Glavich, Roka, Jagnyd, Klenich, Jartaria, Stari Stitar, Papirnicza, Paulo Put, Vodenicza, Bosut, Xupanie, Baracheve, Kruska, Mlinarski Put, Ugliara, Samchich, Orassak, Spiel, Vidovicza, Bogacz, Tezga, Orliak, Topol, Illiman, Varos, Mlichniak, Marich, Jassin, Bostaniste, Steta, Vuchilovacz, Glavich Topola, Chamacz, Plazikur, Sove, Berska, Pritoke, Strug, Ronovacz, Prohod, Bogaz.

Petrovaradinska pukovnija ukupno 76 čardaka: Kovi, Stupany, Subotistje, Ada, Lisacska, Wirtshaus, Domuskella, Visoch, Opoiavczi, Csalmanska, Bela Czergva, Majur, FESTUNG RACSA Osovinjak, Polloy, Banov Brod, Bosut, Bravacz, Badein, Romian, Vertich, Wodwnicze, Milivoy Brod, Tudincze, Ladjerachka, Humka, Protina Baschtie, Mitrovački, Belli Brieg, Kuchelincze, Jarak, Golemovo, Bogucz, Topollia, Krstacz, Saviecza, Stara Skella, Schabatczka, Laketina Hervenicza, Mischar, Addiccza, Na Vodenicze, Drakojevacz, Karaula, Sziroka Niva, Vrbicza, Plandistie, Vodenicza, Vesnia Kruska, Vinogradacz, Debercz, Bellin, Usztie, Golibrod, Vak, Jaszenska, Grusincze, Vitvicza, Plandische, Kamarische, Vok, Tamlava, Duboki, Unka, Goli Brod, Ostruzicza, Nenad Brod, Adicza, Media, Cziglana, Mrtva Straza, Wacht Haus, SEMELIN (Zemun).

Tablica 8. Popis čardaka Petrovaradinske pukovnije početkom 19. st.

U 7 pukovnijskih satnija	Ukupno 83 čardaka
1 satnija Morovićka	Novi, Stupanj, Subotište, Adica, Lisačka, Werthaus, Domuskela, Visoč, Opojevci, Čalmanski, Bijela Crkva, Majur, Ugljara, Osovinjak, Poloj, Banov Brod, Bosut,
2. satnija Adaševačka	Barjak Topola,
3. satnija Laćaračka	Badanjak, Ravanj, Vrtić, Vodenica, Milivoj Brod, Ivaniševci, Brzina, Laćarak, Humka,
4. satnija Mitrovička	Protina Bašča, Skela, Jalija, Bijeli Brijeg, Panj, Auditorovac, Kučetinci, Kosište, Jarak,
5. satnija Hrtkovačka	Gomolava, Bogac, Topola, Krstac, Savica, Stara Skela, Laketina Ervenica, Mišar, Grabovička Ada, Vitojevačka Vodenica, Dragojevac, Karaula,
6. satnija Kupinovačka	Široka Njiva, Vrbica, Kupinsko Plandište, Krstovi, Vesina Kruška, Vinogradac, Debrec, Bijeli Brod, Vukodrak, Goli Brod, Kupinski Vuk, Jasenska, Grušinci, Vitvica, Progarsko Plandište, Kamarište, Preki Put, Boljevački Vuk, Krajnja Međa, Tamlava, Ora, Duboka, Humka, Goli Brod
7. satnija Surčinska	Ostružnica, Nenadov Brod, Adica, Međica, Ciglana, Kovanluk*, Ukopanica, Selište,* Burma, Savski Vrh, Dunavica (Mrtva Sraža).

Izvor za tablicu: ÖNB KS K II 110566. Statistički pregled Petrovaradinske granične pukovnije. Karta petrovaradinske pukovnije iz 1824. (ÖNB KS 205.1a autor Nedeljko Vukomanović) sadrži identičan popis i lokaciju čardaka ove pukovnije. Na Vukomanovićevoj karti nedostaju samo dva čardaka označena zvjezdicom. Osim njih, interesantna je i kolorirana karata s čardacima Petrovaradinske pukovnije iz 1804. KAW KS B-IX-c-986 Generalkarte von Einleitung des gränz Regiments (Mitrovica, 1804.), (sl. 2)

Nažalost, popis čardaka Gradiške pukovnije po satnijama nije pronađen pa ih se navodi pojedinačno od Košutarice do Kobaša.[63]

Karte u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu sadrže pojedinačne popise čardaka po pukovnijama: Gradiška iz 1830., Brodska iz 1838. i Petrovaradinska iz 1829.; jedna karta iz 1828. (u 9 listova) sadrži popise svih slavonsko-srijemskih čardaka.[64] Broj popisanih čardaka na tim kartama nešto je veći u odnosu na one s početka 19. stoljeća (HDA B I. 40). Gradiška pukovnija imala je 89 (16 novih), Brodska 98 (8 novih), a Petrovaradinska pukovnija 82 (6 novih) čaradaka.

[63] KAW KS B- IX-a 875 Karta bez naslova Autor J. M. L. Tomašić 1833. 1 : 230.000. Na popisu je 62 čardaka. Košutarica, Rakovica, Virovska, Mlinarica, Topola, Javić, Mlaka, Kruška, Mala Ciperna, Stramac, Jablanac, Ribarica, Stučjak, Lanište, Dugi Put, Gaštica, Krstaš, Veliki Strug, Kruška, Vesika, Sopot, Stara Galga, Topolica, Crnac, Pivare, Selemeš, Rupa, Tominovka, Medin Put, Trnava, Kopanik, Novi Krst, Mačkovac, Mlinište, Dolina, Korana, Lufinja, Krst, Drežnik, Orubica, Privlaka, Poloj, Topola, Katin Grm, Mlatura, Skela, Svinjar, Lufinja, Orešak, Konj, Hercegov stol, Grabarak, Odsjek, Jankov Poloj, Mlinište, Mali Vlakanašec, Kamen, Sopište, Pričac, Pišinka, Orljava, Kobaš

[64] NSK Zagreb. Kartografska zbirka: Popis čardaka po pukovnijama: Gradiška XI-SK-J-183, Brodska XI-SK-J-186 i Petrovaradinska XI-SK-J-195.

Tablica 9. Slavonsko-srijemski čardaci (od Jasenovca do Zemuna) u trećem desetljeću 19. st.

Gradiška pukovnija Ukupno: 89 čardaka		Brodska pukovnija Ukupno: 98 čardaka		Petrovaradinska pukovnija Ukupno: 76 čardaka	
1. Iliman	47. Lanište	1. Mamića Brodac	47. Brezovica	1. Novi	44. Laketina Ervenica
2. Radanovica	48. Krst	2. Kovanluk	48. Dubravica	2. Stupanj	45. Mišar
3. Košutarica	49. Drežnik	3. Varoški	49. Kesten	3. Subotište	46. Adica
4. Rakovica	50. Orubica	4. Prisraka	50. Liskovac	4. Ada	47. Vilojevac
5. Virovska	51. Privlaka	5. Mrsunja	51. Stara Sruga	5. Lisačka	48. Dragojevac
6. Mlinarica	52. Poloj	6. Skela	52. Nova Struga	6. Wirtshaus (Gostionica)	49. Karaula
7. Topola	53. Topola	7. Brodski kokot	53. Brijest	7. Domuskela	50. Široka Njiva
8. Brocka	54. Katin Grm	8. Samostanski	54. Savica	8. Visoč	51. Vrbica
9. Javić	55. Mlatura	9. Novi	55. Bogac	9. Opojevci	52. Plandište
10. Grabovi	56. Skela	10. Makarevac	56. Glavić	10. Čalmanski	53. Krstovi
11. Velika Ciperna	57. Svinjar	11. Lakat	57. Roka	11. Bijela Crkva	54. Vesina Kruška
12. Brestovi	58. Lufinja	12. Dedinac	58. Klenić	12. Majur	55. Vinogradac
13. Kruška	59. Orešak	13. Glogova	59. Stari Štitar	13. Ugljara	56. Debrec
14. Mala Ciperna	60. Konj	14. Šljivić	60. Papirnica	14. Osovinjak	57. Beli Brod
15. Stipanovača	61. Hercegov Stol	15. Macal	61. Pavlov Put	15. Poloj	58. Vukodrac
16. Strmac	62. Grabić	16. Liešče	62. Vodenica	16. Banov Brod	59. Goli Brod
17. Ribarica	63. Odsjek	17. Bilokapa	63. Bosut	17. Bosut	60. Kupinski Vuk
18. Stučjak	64. Mlinište	18. Vez	64. Laze	18. Barjak Topola	61. Jasenska
19. Lanište	65. Stankov Poloj	19. Kamen	65. Županja	19. Badanj	62. Grušinci
20. Dugi Put	66. Mali Vlakanašec	20. Berisavica	66. Podrum	20. Ravanj	63 Vitvica
21. Gaštica	67. Kamen	21. Kruška	67. Kruška	21. Vrtić	64. Plandište
22. Krstaš	68. Topolica	22. Grabić	68. Mlinarski Put	22. Vodenica	65. Kamarište
23. Veliki Strug	69. Crnac	23. Brusnica	69. Ugljara	23. Milivoj Brod	66. Preki Put
24. Kruška	70. Pričac	24. Kadar	70. Nemoljkovo	24. Ivanišević	67. Boljevački Vuk
25. Vesika	71. Pišinka	25. Ugljara	71. Orašak	25. Brzina	68. Krajnja Međa
26. Sopot	72. Orubica	26. Poljanci	72. Špilja	26. Laćarski	69. Tamlava
27. Mali Strug	73. Kobaš	27. Bogac	73. Vidovica	27. Humka	70. Ora
28. Novi Kontumac	74. Muli	28. Struga	74. Bogac	28. Protina Bašča	71. Duboki
29. Stari Kontumac	75. Mlini	29. Gajić	75. Tezga	29. Mitrova. Magazin	72. Humka
30. Stara Gradiška	76. Brusija	30. Svilaj	76. Orljak	30. Skela	73. Goli Brod
31. Stara Galga	77. Grlica	31. Vješala	77. Topola	31. Jalija	74. Ostružnica
32. Topola	78. Struga	32. Mlini	78. Iliman	32. Bijeli Brijeg	75. Nenad Brod
33. Crnac	79. Protrka	33. Novi Grad	79. Varoš	33. Panj	76. Adica
34. Pivare	80. Dubočac	34. Petraševac	80. Mličnjak	34. Auditorovac	77. Međica
35. Selemeš	81. Rupa	35. Brdarica	81. Marić	35. Kučetinci	78. Ciglara
36. Rupa	82. Treblin 1	36. Zorica	82. Jasen	36. Kosište	79. Ukopanica
37. Tominovka	83. Treblin 2	37. Bosna	83. Bostanište	37. Ivanski	80. Burma
38. Vrbina	84. Vrtikur (Vrguzovci)	38. Prud	84. Skela	38. Golemovo	81. Savski vrh
39. Trnava	85. Pijuk	39. Šamac	85. Vučilovac	39. Bogac	82. Mrtva Straža
40. Medin Put	86. Koraće	40. Vrbanja	86. Glavić Topola	40. Topola	
41. Kopanik	87. Ukrina	41. Bukovi	87. Šamac	41. Krstac	
42. Novi Krst	88. Hambar	42. Vučjak	88. Poloj	42. Savica	
43. Mačkovac	89. Bisnica	43. Seoce	89. Sove	43. Stara Skela	
44. Mlinište		44. Klenić	90. Brčko		
45. Donja Dolina		45. Matica	91. Pritoke		
46. Korana		46. Dubočica	92. Livadice		

		93. Blizna 94. Strug 95. Bukva	96. Jaranovača 97. Prohod 98 Bogac		

Izvori za tablicu: Gradiška pukovnija NSK Zagreb. Kartografska zbirka XI-SK-J-184 iz 1828.; Brodska pukovnija NSB Zagreb, KZ XI-SK-J-186 iz 1838. i Petrovaradinska pukovnija NSB XI-SK-J-195 iz 1829.

5. Tipološki oblici čardaka

Da bi se čardake tipološki razvrstalo, potrebno je najprije utvrditi kriterije. M. Babić je za svoju tipologiju uzeo razvojne oblike čardaka. Na temelju takva pristupa čardake je tipološki podjelio u tri skupine. To je najjednostavnija tipološka podjela. Moguće su i druge podjele, ovisno o kriterijima koji se uzimaju za tipologiju. Unutar treće Babićeve podjele, koja karakterizira čardake izgrađene u 19. stoljeću, pojavljuju se različiti oblici podzidane baze čardaka: kvadrat s devet stupova, osmerokut s kraćim uglovima, kvadrat s dva dijagonalna manja kvadrata, kvadrat, izduženi pravokutnik, ali i zvjezdoliki osmerokrak.[65]

Prvu skupinu sačinjavaju otvoreni čardaci na stupovima, drugu zatvoreni čardaci na stupovima i treću zatvoreni čardaci s trijemom (balaturom) ili bez njega.[66]

Najstariji tipovi krajiških čardaka bili su kvadratnog oblika (sl. 3., 4. i 6.) Zbog bolje preglednosti okolnog područja čardake se postavljalo otprilike na 3 m visine iznad zemlje. U otvorene i zatvorene čardake najčešće se ulazilo pokretnim ljestvama. Podnica čardaka polagana je na četiri do šest debljih drvenih stupova. Iznad nje nalazila su se 4 nosiva stupa za krovnu konstrukciju i zaštitna drvena ograda (parapet), koja je imala usječene otvore za puščane cijevi. Prostor između krova i ograde bio je otvoren pogledu na sve četiri strane. U lošim vremenskim uvjetima (kiši, oluji i snježnoj mećavi) ovaj tip čardaka nije posadi pružao odgovarajuću zaštitu od nevremena.

Nedostke na ovom tipu krajiških čardaka pokušalo se otkloniti drugim konstrukcijskim rješenjima. Pod i zidove na drugom konstrukcijskom tipu čardaka gradilo se drvenim gredama (oblica), a parapet im se povisio do same krovne nadstrešnice. Površinski je bio veći od prethodnog tipa, a imao je i nešto više nosivih stupova (6-8). U zidovima drugog tipa čardaka nalazili su se otvori za puškarnice koji su služili i za motrenje (sl. 5., 9.).

Treći tip čardaka pojavio se početkom 19. stoljeća. Vojne vlasti od toga vremena nastoje poboljšati stražarske uvjete u čardacima. O poboljšanju uvjeta na čardacima izjasnio se i Krajiški temeljni zakon 1807. Iz tog vremena datira i nekoliko konstrukcijskih rješenja krajiških čardaka[67] (sl. 11., 13., 14., 15., 17.) Čardaci su dobili trijem ili verandu s koje se obavljao nadzor, a u unutrašnjosti su bili prijeko potrebni prostori za kuhanje, smještaj, boravak i odmor. U donjoj podzidanoj bazi čardaka bila su ulazna vrata, stube i otvori za puškarnice. Vanjske ljestve rabljene su samo ako je donji prostor pretvoren u stan kordonskog časnika. Čardaci iz 19. stoljeća najčešće su imali ulazna vrata na donjoj bazi čardaka, iz koje se na kat (u čardak) išlo unutarnjim stubama. Modernizirani čardaci više su podsjećali na stambene objekte, a manje na tradicionalne čardake (sl. 11., 13. i 17.). Do naših dana očuvao se samo jedan slavonsko-posavski krajiški čardak, i to onaj županjski (s kraja 18. stoljeća)[68] (sl. 17.).

[65] HDA, Zbirka planova. Nacrti čardaka 364. U mapi se nalazi 29 pojedinačnih nacrta čardaka. Postoji još jedan nacrt čardaka izvan mape: 364A. Nacrti su datirani od 1801. do 1862.

[66] Marko Babić, "Krajiški čardaci". *Županjski zbornik,* 7. (Županja, 1981.), 105.

[67] Babić, "Krajiški čardaci", 107. Bilješke 15. i 16. te slike 3. i 4.

[68] Manda Zelić, "Nova saznanja o povijesti županjskog čardaka". *Čardak,* Glasilo muzeja u Županji, 7. (Županja, 1982.), 2-3. U županjskom čardaku smještenom neposredno uz savski nasip nalazi se gradski muzej. Prije njega na tom je mjestu postojao manji (jednostavniji) drveni čardak. Prema tipologiji krajiških čardaka županjski pripada tipu zatvorenog čardaka s balaturom (trijemom). Tijekom postojanja Vojne krajine, ali i kasnije, županjski čardak doživio je nekoliko pregradnji. Zadnja je obavljena prije dvadesetak godina.

Zaključak

U tri slavonsko-srijemske pukovnije izgrađeno je tijekom 18. i 19. stoljeća više od 300 čardaka. Svi su ostali uništeni, propali i nestali. Tragovi njihova postojanja ostali su zabilježeni na geografskim kartama, u pisanoj arhivskoj građi, literaturi, u narodnoj predaji i pučkoj književnosti. Na mjestima gdje su se nalazili više nema nikakvih tragova njihova postojanja. Za zaštitu habsburške državne granice čardaci su u slavonsko-srijemskom Posavlju korišteni sve do 1873. U ovom radu pokušalo ih se sve identificirati, ubicirati, popisati i detaljnije istražiti njihovu ulogu i značenje u sklopu vojnokrajiškog fortifikacijskog sustava u slavonsko-srijemskom Posavlju u 18. i 19. st.

Slika 1. Karta Slavonije iz 1745. IVAN KAPISTRAN ADAMOVIĆ. Javni djelatnik, veleposjednik i ekonomist. (Osijek, 1996.).

Slika 2. Karta s čardacima Petrovaradinske pukovnije. KAW KS B-IX-c-986 Generalkarte von Einleitung des gränz Regiments.(Mitrovica, 1804).

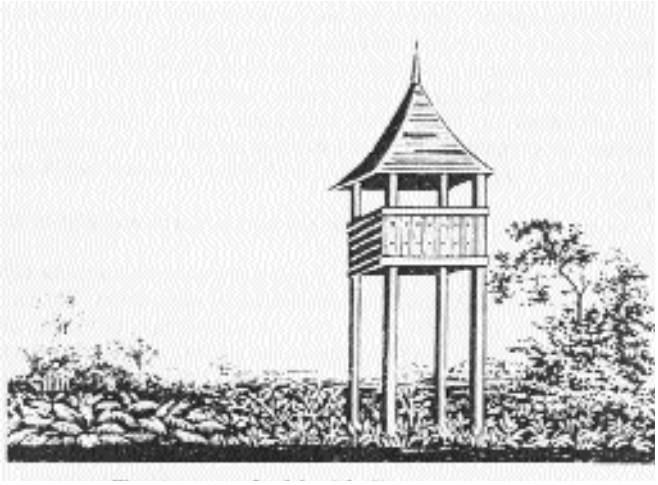

Slika 3. Čardaci, straža, vituljača. Marko Babić, Krajiški čardaci. Županjski zbornik, 7. (Županja, 1981.).

Slika 4. Čardak i stražar. Opća enciklopedija, 2. (Zagreb, 1977.), 179, i Hrvatska enciklopedija, 2. (Zagreb, 2000.), 652. Autor krajiškog čardaka jest Chr. von Mechela. Detalj iz 1789. Miliär-bibliothek Wien.

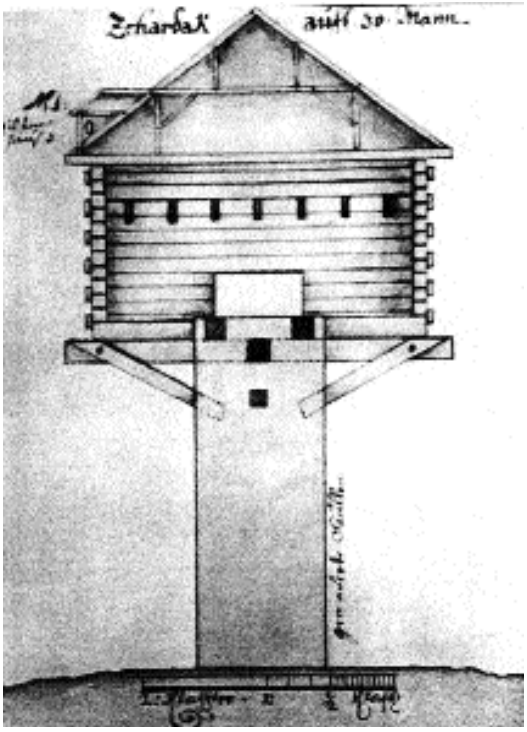

Slika 5. Plan krajiškog čardaka. Hrvatski leksikon, I. (Zagreb, 1996.),

Slika 7 i 8. Hrvatski državni arhiv Zagreb. Zbirka planova. Nacrt čardaka br. 364.

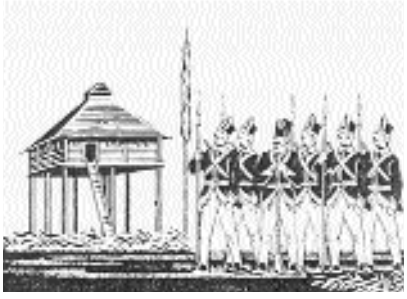

Slika 6. Čardaci, straža, vitulja-ča. Marko Babić, Krajiški čar-daci. Županjski zbornik, 7. (Županja, 1981.).

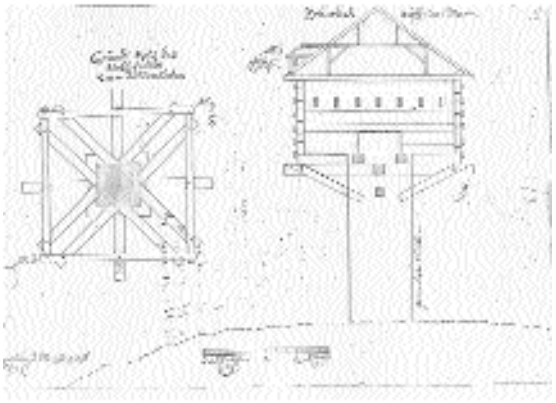

Slika 9. Plan i profil krajiškog čardaka. IÖHKR Croatica 1713. 14. veljača, fol. 24. (Kopija u HDA Zagreb).

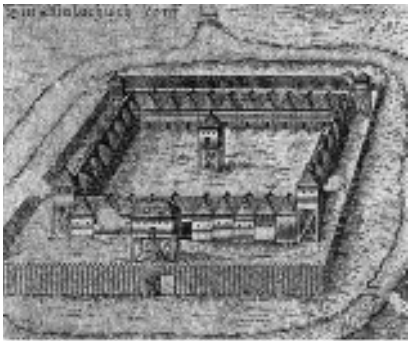

Slika 10. Čardak iz Valvasorove knjige. Die Ehre des Herzogthums Krein, XI knjiga, 9. sv. Hrvatska encikolopedija, 4. (Zagreb, 1942.), 196-197.

Slika 11. Hrvatski državni arhiv Zagreb. Zbirka planova. Nacrt čardaka br. 364.

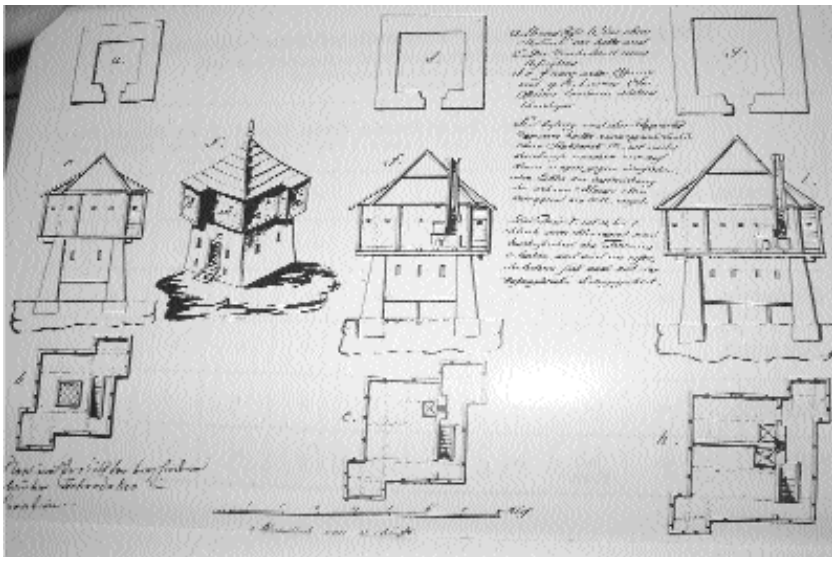

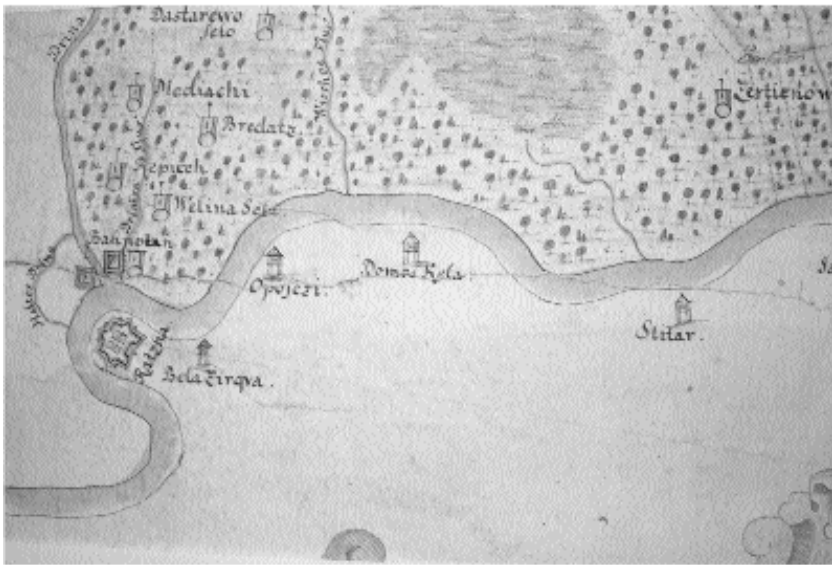

Slika 12. Detalji oko Rače s nekoliko čardaka.

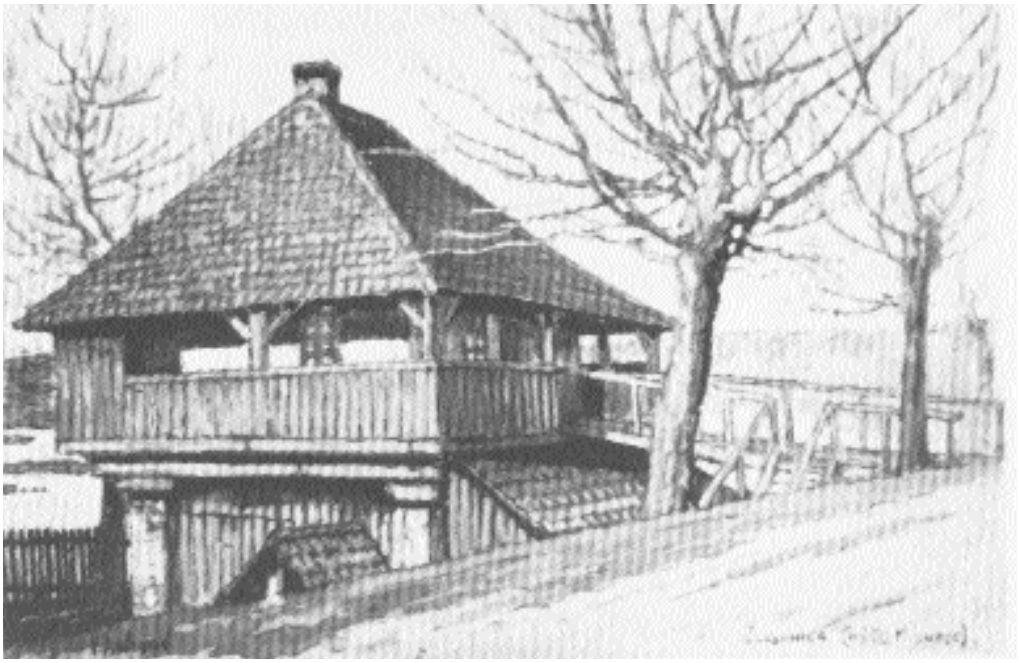

Slika 13. Brodski „varoški" čardak na utoku Mrsunje u Savu) Vasilj Antipov, tempera (i karta s čardacima oko Broda), Slavonski Brod. Mala ilustrirana monografija (Slavonski Brod, 1989.).

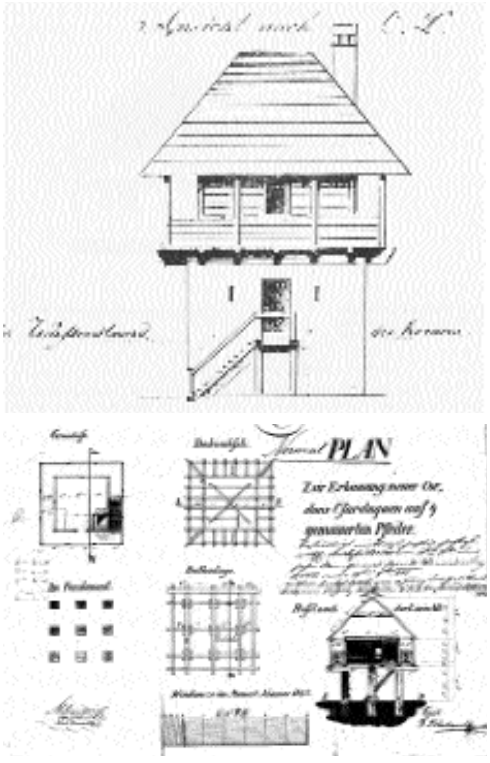

Slika 14, 15 i 18.
Hrvatski državni arhiv Zagreb. Zbirka planova. Nacrt čardaka br. 364.

Slika 16. Brodski „varoški" čardak na utoku Mrsunje u Savu) Vasilj Antipov, tempera (i karta s čardacima oko Broda), Slavonski Brod. Mala ilustrirana monografija (Slavonski Brod, 1989.).

Slika 19. Čardak između dvije vituljače. Die österrechisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild. Croatien und Slavonien. Band XIV (Wien, 1902.), 563.

Slika 17. Marko Babić, Krajiški čardaci. Županjski zbornik, 7. (Županja, 1981.).

Military Frontier Čardaci (Log Watch-Towers) in Slavonia-Srijem Posavlje in the 18th and 19th century

This paper deals with *čardaci* - fortifications built during the 18th and 19th century in Military Frontier area of the eastern Croatia (Slavonia-Srijem Posavlje). During the 18th and 19th century, Slavonia-Srijem Posavlje, as a border area, but also due to geographically well-opened area in the east-west direction, had a significant political and military-strategic importance. In the Hapsburg-Ottoman border area the river Sava had a function of the political border also because it was protected by a fortification system (a fortress, *čardaci* and *karaula*). Hapsburg military strategists started fortifying it ("minimalist") before the Karlovac peace in 1699. The border fortifying by *čardaci* started in this area after the peace in Srijemski Karlovci and reached its culmination in the second half of the 18th century. In Posavlje, *čardaci* existed only on the left, Hapsburg side of the river Sava bank, and on the right bank of the Sava the Ottomans built border buildings known as "karaule" (blockhouses). The research of the historical and typological development of these small fortification buildings has been carried out by geographical maps, plans, illustrations, written archive material and relevant literature. According to these sources, the author made a registry table of *čardaci* and with the help of the dictionary he explained etymologically the meaning of words *čardak* and *karaula*